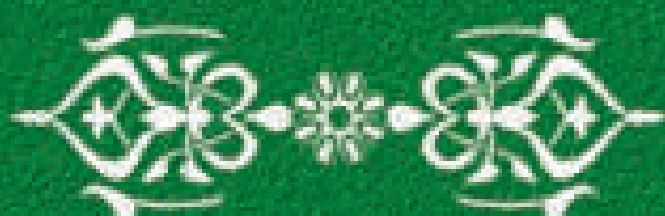

VŪQAR MƏMMƏDOV

ŞƏRQŞŪNASLIQ İNSTİTUTUNDA
FARS DİLÇİLİYİ

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
akademik Ziya Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu**

VÜQAR İNQILAB OĞLU MƏMMƏDOV

**ŞƏRQŞÜNASLIQ İNSTİTUTUNDA
FARS DİLÇİLİYİ**

Bakı – 2013

**Kitab AMEA akademik Ziya Bünyadov adına Şərqşünaslıq
İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr olunur**

Redaktor:

Şəfəq Əlibəyli,
filologiya üzrə elmlər doktoru

Rəyçi:

Cəmilə Sadıqova,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

**Vüqar İnqilab oğlu Məmmədov. “Şərqşünaslıq İnstitutunda
fars dilçiliyi”. Bakı, “Bakı Çap Evi”, 2013, 56 s.**

1958-ci ildə yaradılmış Azərbaycan Elmlər Akademiyası Şərqşünaslıq İnstitutunun fəaliyyəti respublikamızda bütövlükdə şərqşünaslıq elminin, o cümlədən iranşünaslığın inkişafında böyük rol oynayıb. İnstitut yaranan vaxtdan digər elm sahələri ilə yanaşı, fars dilçiliyinin tədqiqi sahəsinə də diqqət yetirilib. Fəaliyyətinin 55 illik dövründə institutun əməkdaşları tərəfindən fars dilinin qrammatikası, sintaksisi, leksikologiyası, leksikoqrafiyası və tarixinə dair dəyərli əsərlər yaradılıb. İnstitutun elmi işçiləri sırasında bu müəssisədə çalışdığı dövrdə Təyyibə Ələsgərova, Cəmilə Sadıqova, Elmira Əlibəyli, Şəfəq Əlibəyli, Vüqar Məmmədov və Günay Verdiyeva (Cəfərova) fars dilçiliyi sahəsində namizədlük dissertasiyası müdafiə ediblər. Bu alimlərdən Şəfəq Əlibəyli doktorluq dissertasiyasını da müdafiə edib. Həzən Zərinəzadə, Cəmilə Sadıqova, Təyyibə Ələsgərova, Şəfəq Əlibəyli və Vüqar Məmmədovun fars dilçiliyinə aid kitabları işıq üzünə görüb. Təqdim edilən kitabda AMEA Şərqşünaslıq İnstitutunda fars dilçiliyi sahəsində müdafiə edilən dissertasiyalar, nəşr olunan monoqrafiya və lüğətlər haqqında ətraflı məlumat verilir.

İSBN 978-9952-8225-3-3

AMEA akademik Ziya Bünyadov adına
Şərqşünaslıq İnstitutu, 2013

ŞƏRQŞÜNASLIQ İNSTİTUTUNDA FARS DİLİNİN TƏDQIQI TARİXİ

Fars dilinin azərbaycanlı alimlər tərəfindən öyrənilməsinin on əsrlik bir tarixi var. Orta əsrlər klassik bədii irsimizin dili olan fars dilinə dair ilk tədqiqatların məhz azərbaycanlı alimlər tərəfindən aparılmasını əlamətdar hal kimi qeyd etmək olar.

Fars dilinin tədqiqi İslamdan sonrakı dövrdən başlanılmış və bu sahəyə aid ilk məlum əsər 11-ci əsrə təsadüf edir. Bu sahədə ilk əsərin məhz Qətran Təbriziyə məxsus olması haqda tarixi məlumat var. Bu, onun «Təfasir fi lüğəti-l-furs» izahlı lüğətidir. Daha sonra 10 əsrə yaxın bir dövrdə Hübeyş Tiflisi, Hüsaməddin Xoyi, Şəmsəddin Məhəmməd bin Qeys Razi, İbn Mühənnə, Hinduşah Naxçıvani, onun oğlu Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani, Baba Nemətulla Mahmud Naxçıvani, Vəhid Təbrizi, Cəmaləddin Hüseyn İncü, Mahmud bəy bin Abdulla Füsuni Təbrizi, Məhəmməd Hüseyn bin Xələf Bürhan Təbrizi, Abdulla Unkuti, Firuzabadi, Məhəmməd Rəfi bin Məhəmməd Şəfi Qəzvini, Molla Məhəmməd Mömin ibn Hacı Kərim Təbib Təbrizi, Mehdiqulu Səfa pesərə Əliqulu xan pesərə Qaraçuxa xan, Məhəmməd Mehdi Təbrizi, Mirzə Mehdi xan Əstərabadi, Əbdülkərim İrəvani Təbrizi, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Əbdülsəlam Axundzadə, Səfərəlibəy Vəlibəyov, Əlimirzə Nərimanov, Mirzə Möhsün İbrahimi, Razi Məhəmmədzadə İrəvani, Sultanməcid Qənizadə, İsgəndər Cəfərzadə və başqa alimlərimiz fars dili ilə bağlı dəyərli əsərlər yaradıblar.

Azərbaycanın İran dövləti ilə qonşuluğu və çoxəsrlik tariximizin ədəbiyyat, dilçilik, tarix və s. sahələrə aid əsərlərinin əsasən fars dilində yazılması bu dilin öyrənilməsinə və öyrədilməsinə marağı XX əsrdə daha da artırıb. Ötən əsrdə Bakı (Azərbaycan) Dövlət Universitetinin Şərqsünaslıq fakültəsi, Elmlər Aka-

demiyasının Şərqsünaslıq İnstitutu yaradılıb, fars dili ali və orta məktəblərdə tədris edilib, bu sahəyə aid bir çox dərsliklər yazılıb və tədqiqatlar aparılıb.

Təbii ki, fars dilinin tədrisi və tədqiqi sahəsində Bakı Dövlət Universitetinin Şərqsünaslıq fakültəsində çalışmış mütəxəssislərin əvəzsiz rolu olub. Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən bu ali məktəbdə Şərq ölkələri üzrə mütəxəssislərin yetişdirilməsinə başlanılıb.

1919-cu ilin noyabrında Universitetin tarix-filologiya fakültəsi nəzdində Şərq şöbəsi yaradılıb. Bu şöbə 1920-ci ildən fəaliyyətə başlayıb. Lakin fəaliyyətinin elə ilk ilindən şöbənin daha da genişləndirilərək fakültəyə çevrilməsi məsələsi ortaya çıxarılıb. 1921-ci ilin 19 aprelində professor P.K.Juzenin Şərqsünaslıq fakültəsi barədə məruzəsi dinlənilib və şərq şöbəsinin Şərqsünaslıq fakültəsinə çevrilməsinin vacibliyi barədə qərar qəbul edilib. 6 fevral 1922-ci il tarixində Xalq Maarif Komissarlığı universitetin şurasına Şərqsünaslıq fakültəsinin yaradılması və burada Şərqin tarixinin öyrənilməsi, türk və İran xalqlarının tarixi, dili və ədəbiyyatı üzrə müəllimlərin hazırlanması tapşırığı verib.

Universitet şurasının 22 mart 1922-ci il iclasında Şərqsünaslıq fakültəsinin yaradılması və onun fəaliyyətinin yeni semestrin başlanğıcına təmin etmək qərarı verilib.

30-cu illərin ortalarında bu sahədə bir qədər boşluq yaranıb. 10 ildən artıq bir dövrdə şərqşünaslıq Azərbaycanda diqqətdən kənar qalsa da, 40-cı illərdə bu sahəyə olan ehtiyac bir daha üzə çıxıb. 1943/44-cü tədris ilində dövlət universitetində şərqşünaslıq Filologiya fakültəsində bir şöbə kimi, bir il sonra isə müstəqil fakültə kimi bərpa olunub. Sonradan bir müddət yenidən şöbə kimi fəaliyyət göstərən Şərqsünaslıq 1957/58-ci tədris ilində bir daha fakültə kimi bərpa olunub. Elə bu dövrdə - 1958-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasında Şərqsünaslıq İnstitutu da yaradılıb və bu institutda digər sahələrdə olduğu kimi, İran dilçiliyi sahəsində

də əsasən o vaxtkı Azərbaycan Dövlət Universitetinin müəllim və məzunları fəaliyyətə başlayıblar.

Elmlər Akademiyasının 1958-ci ilin martında yaradılmış Şərqsünaslıq İnstitutunun fəaliyyəti Azərbaycanda bütövlükdə şərqsünaslıq elminin, o cümlədən iranşünaslığın inkişafında böyük rol oynayıb.

İnstitutun ilk direktoru akademik Əbdülkərim Əlizadə olub, sonralar bu vəzifədə akademiklər Əlisöhbət Sumbatzadə, Həmid Araslı, Ziya Bünyadov, eləcə də elmlər doktoru Aida İmanquliyeva çalışıb. 1997-ci ildən instituta filologiya üzrə elmlər doktoru Gövhər Baxşəliyeva rəhbərlik edir. İnstitut bir müddət Yaxın və Orta Şərq Xalqları İnstitutu adı altında da fəaliyyət göstərib.

İnstitut yaranan vaxtdan digər elm sahələri ilə yanaşı, fars dilinin tədqiqi sahəsinə də diqqət yetirilib. Fəaliyyətinin 55 illik dövründə institutun əməkdaşları tərəfindən fars dilinin qrammatikası, sintaksisi, leksikologiyası, leksikoqrafiyası və tarixinə dair dəyərli əsərlər yaradılıb.

İnstitutda ilk olaraq, Həsən Zərinəzadə, Cəmilə Sadıqova və Təyyibə Ələsgərova fars dilçiliyi sahəsində tədqiqatlar aparmağa başlayıblar.

İnstitutun elmi işçiləri sırasında bu müəssisədə çalışdığı dövrdə Təyyibə Ələsgərova, Cəmilə Sadıqova, Elmira Əlibəyli, Şəfəq Əlibəyli, Vüqar Məmmədov və Günay Verdiyeva (Cəfərova) fars dilçiliyi sahəsində namizədlik dissertasiyası müdafiə ediblər. Bu alimlərdən Şəfəq Əlibəyli doktorluq dissertasiyasını da müdafiə edib.

Cəmilə Sadıqova 1965-ci ildə «Fars dilində şəxs əvəzlilikləri (Tarixi aspektdə)», Təyyibə Ələsgərova həmin ildə «Fars dilində sözdüzəldici omomorfəmlər», Elmira Əlibəyli 1974-cü ildə «Müasir fars dili tabeli mürəkkəb cümlələrində qeyri-müstəqil üzvlər», Şəfəq Əlibəyli 1985-ci ildə «Fars dilində antonimlərin

struktur-semantik təsnifatı», Vüqar Məmmədov 2001-ci ildə «Fars dili qrammatikası terminləri», Günay Verdiyeva (Cəfərova) 2007-ci ildə «Fars dilinin söz yaradıcılığında ərəb məsdərlərinin rolu (I və II bab məsdərlərinin modeli üzrə)» mövzularında namizədlik dissertasiyalarını müdafiə ediblər. Şəfəq Əlibəyli 2009-cu ildə «Füzulinin farsca divanının linqvo-poetik təhlili» mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə edib.

İnstitutun alimləri sırasında ilk olaraq fars dilinə aid Həsən Zərinəzadənin kitabı çapdan çıxıb. 1962-ci ildə onun «Fars dilində Azərbaycan sözləri» (Səfəvilər dövrü) kitabı Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı tərəfindən çap edilib.

İnstitutun dörd əməkdaşının namizədlik dissertasiyası mövzusunda kitabları çapdan çıxıb. Təyyibə Ələsgərovanın «Fars dilində sözdüzəldici omomorfemlər» kitabı 1972-ci ildə nəşr olunub. 1975-ci ildə Cəmilə Sadıqovanın «Fars dilində şəxs əvəzlilikləri» (Tarixi aspektdə) kitabı işıq üzü görüb. Şəfəq Əlibəylinin 1991-ci ildə rus dilində «Антонимы в персидском языке» adlı kitabı çapdan çıxıb. Vüqar Məmmədov 2010-cu ildə «Fars dili qrammatikası terminləri» kitabını nəşr etdirib. Şəfəq Əlibəylinin doktorluq dissertasiyası mövzusunda da 2008-ci ildə «Füzulinin farsca divanı: linqvo-poetik özəlliklər» kitabı işıq üzü görüb.

Təyyibə Ələsgərova və Cəmilə Sadıqova elmi fəaliyyətlərinin böyük hissəsini birgə çalışaraq, fars dilinin tarixi və leksikoqrafiyası sahəsində dəyərli əsərlər yaradıblar. Azərbaycanda fars dilinin tədqiqinin zəngin tarixi bu alimlər tərəfindən araşdırılıb və 1990-cı ildə onların «Fars dilini tədqiq edən Azərbaycan alimləri» adlı kitabı çapdan çıxıb. Əsərin uğuru və böyük əhəmiyyəti İran naşirlərinin də diqqətini cəlb edib və bu kitab İranda İbad Məmişadə tərəfindən tərcümə edilərək, 1999-cu ildə Tehrandə «تحقیقات در باره زبان فارسی دانشمندان آذربایجانی» adı altında çapdan çıxıb. C.Sadıqova və T.Ələsgərova elmi araşdırmalarını fars-türk leksi-

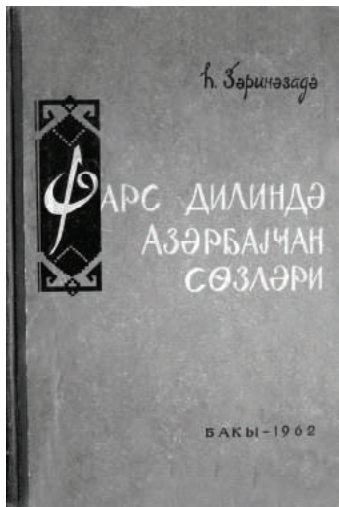
koqrafiyasının təşəkkül dövrünün tədqiqi ilə davam etdiriblər. Bu tədqiqatların nəticəsində 1993-cü ildə XIII əsrin görkəmli Azərbaycan alimi Hinduşah Naxçıvaninin «əs-Sihah əl-əcəmiyyə» lüğətinin elmi-tənqidi mətnini, 1995-ci ildə isə həmin dövrün daha bir görkəmli Azərbaycan alimi Hüsaməddin Xoyinin leksikoqrafiyamız tarixində ilk mənzum lüğət olan «Töhfeyi Hüsam» əsərinin elmi-tənqidi mətnini, transkripsiyasını, türkçə sözlüyün əlifba sırası ilə düzümünü və dil xüsusiyyətlərini əhatə edən kitablar çapdan çıxıb. «əs-Sihah əl-əcəmiyyə» kitabı yüksək qiymətləndirilərək H.Z.Tağıyev adına mükafata layiq görülüb.

Şəfəq Əlibəylinin yuxarıda qeyd edilən dissertasiyaları mövzularında kitablarından savayı 2012-ci ildə «Farsca-rusca-Azərbaycanca müxtəsər lüğət»i çapdan çıxıb.

Hazırda AMEA Şərqsünaslıq İnstitutunun «Yazılı abidələrin tədqiqi və nəşri» şöbəsində filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Cəmilə Sadıqova, «İran filologiyası» şöbəsində filologiya üzrə elmlər doktoru Şəfəq Əlibəyli, filologiya üzrə fəlsəfə doktorları Aybəniz Həsənova, Günay Verdiyeva və Vüqar Məmmədov fars dilçiliyinin müxtəlif məsələlərinə dair tədqiqatlar aparırlar.

HƏSƏN ZƏRİNƏZADƏ

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının əməkdaşları tərəfindən hazırlanaraq ilk çap olunan fars dilinə aid kitabın müəllifi Həsən Zərinəzadə olub. 1955-ci ildə «Fars dilində Azərbaycan sözləri» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmiş H.Zərinəzadə Akademiyanın Şərqsünaslıq İnstitutuna gəldikdə bu mövzuda əsərini çapa hazırlayıb və 1962-ci ildə onun «**Fars dilində Azərbaycan sözləri**» (**Səfəvilər dövrü**) adlı kitabı çapdan çıxıb. 436 səhifəlik kitabın

əvvəlində müəllifin ön sözündən sonrakı girişdə H.Zərinəzadə Səfəvilər dövrü barədə ümumi məlumat verir, tədqiqatın əsas məqsədini və məhz bu dövrün götürülməsinin səbəbini, istifadə etdiyi əsas mənbələri açıqlayır. O, həmçinin əsərdə həm yalnız Səfəvilər dövründə işlənmiş, həm də o dövrdə işlənmiş və daha sonra da istifadədə qalmış fars sözlərini ayrı-ayrılıqda xronoloji qaydada tədqiq etdiyini vurğulayır.

Bundan sonra müəllif əsərdə farsca verilən sözlərin transkripsiyasını təqdim edərkən Azərbaycan və fars dillərinin fonetik tərkibindəki fərqləri nə cür nəzərə aldığını qeyd edir. Həmçinin əsərin həcminin böyüməsinin qarşısını almaq üçün istifadə edilən şərti işarələr, durğu işarələri və ixtisarlara barədə məlumat verir.

25-ci səhifədən etibarən «Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi məsələsinə dair» adlı birinci fəsil başlanır. Burada ilk növbədə məsələnin qoyuluşu açıqlanır. Fars dilində alınmalardan bəhs edən müəllif bu sahədə orta əsrlərdə söylənilən bəzi fikirlərin nöqsanlı olmasını

qeyd edir və bütün bunları o vaxtlar dilçilik elminin hələ çox səthi olması, müqayisəli-tarixi metoddan istifadə edilməməsi, dillərin inkişafının daxili qanunlarının öyrənilməməsi və s. səbəblərlə izah edir. Daha sonra dillərin qarşılıqlı əlaqəsi və alınmanın əhəmiyyəti barədə söz açan tədqiqatçı bu sahəni işləyərkən götürülməli olan əsas məsələ və prinsiplərə toxunur. Bu sırada tarixilik prinsipi, tədqiq edilən dillərin daxili inkişaf qanunlarından istifadə etmək prinsipi və müqayisəli-tarixi metoddan istifadə etmək prinsipi ətraflı şəkildə təhlil edilir. H.Zərinəzadənin növbəti araşdırdığı dilin tərkib hissələri və başqa dilin təsiri məsələsidir. Daha sonra tədqiqatçı alınmanın müxtəlif yollarından bəhs edir, vasitəsiz və dolaylı alınmaları nəzərdən keçirir. Yazı dili vasitəsi ilə fars dilinə keçmiş sözlərə aid məsələni araşdıran müəllif, bu sahədə farsca əsər yazmış azərbaycanlıların rolunu və azərbaycanca bilən və farsca əsər yazmış fars, kürd, və başqalarının rolunu ayrılıqda təhlil edir. Bütün bunlarla yanaşı, bu fəsilə alınma sözlərin forması haqqında, onların mənaca dəyişilməsi və belə sözlərin müəyyənləşdirilməsinin meyarı barəsində də dəyərli fikirlər söylənilir.

İkinci fəsil alınma sözlərin fonetik dəyişilməsinə həsr olunub. Burada ilk növbədə alınma sözlərin fonetik dəyişməsi ilə fonetik qanunlar, fonetik tərkib, fonetik təsir və yazı arasındakı münasibətlərdən bəhs edilir. Bununla bağlı mövzu ilə əlaqədar olan və onu işıqlandırmağa xidmət edə bilən üç məsələ haqqında qeydlər edilir. Bu məsələlər aşağıdakılardır:

1) Alınma sözlərin fonetik dəyişməsində fonetik qanunların roluna dair;

2) Dillər arasında qarşılıqlı fonetik təsir ilə alınma sözlər arasında olan münasibətə dair;

3) Alınma sözlərin fonetik dəyişməsi ilə dilin yazısı arasında olan münasibətə dair.

İkinci fəsildə daha sonra fars dilində işlənən Azərbaycan sözlərinin konkret cəhətlər üzrə təhlili aparılır. Əvvəlcə fars dilində işlənən azərbaycanca sözlərin fonetik dəyişməsi səbəbləri araşdırılır. Sonra ayrı-ayrılıqda Azərbaycan və fars dillərindəki səslilərin və səssizlərin keyfiyyətə fərqlənməsi nəticəsində fars dilində işlənən azərbaycanca sözlərin fonetik dəyişməyə uğraması məsələsinə toxunulur. H.Zərinəzadə Azərbaycan və fars dillərində səslilərin kəmiyyətə fərqlənməsi nəticəsində fars dilində işlənən azərbaycanca sözlərin fonetik dəyişməyə uğramasından da bəhs edir.

Araşdırılan növbəti məsələ isə fars dilində işlənən azərbaycanca sözlərdə ahəng qanununun pozulması hadisəsidir. Burada ayrı-ayrılıqda fars dilində işlənən Azərbaycan sözlərində səslilərin və səssizlərin ahənginin pozulması və həmçinin səslilərlə səssizlər arasındakı uyuşmanın pozulması təhlil edilir. Bu fəsildə son olaraq fars dilində fonetik hadisələr və Azərbaycan dilindən fars dilinə keçmiş sözlərin fonetik dəyişməsində bu hadisələrin rolu nəzərdən keçirilir.

Kitabın 112-418-ci səhifələrini tutan üçüncü fəsildə Səfəvilər dövründə fars dilində işlənmiş Azərbaycanca sözlərin bəzilərinə aid lüğət verilir. Burada verilən sözlərin ətraflı izahı və onlar haqqında digər məlumatlar da təqdim olunur.

Sonda tədqiqatın gedişində əldə olunan nəticələr və istifadə olunmuş ədəbiyyatın, eləcə də parçalarından misal üçün istifadə edilmiş əsərlərin siyahısı verilir.

CƏMİLƏ SADIQOVA

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Şərqsünaslıq İnstitutunun fars dili mütəxəssisləri sırasında bu elm ocağında ən çox çalışan alim Cəmilə Sadıqovadır. 1959-cu ildən indiyədək Şərqsünaslıq İnstitutunda çalışan C.Sadıqova 1965-ci ildə «Fars dilində şəxs əvəzlilikləri (Tarixi aspektdə)» mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə edib və alimin həmin mövzuda 1975-ci ildə kitabı çapdan çıxıb. 180 səhifəlik «**Fars dilində şəxs əvəzlilikləri (Tarixi aspekt-**

də)» kitabında fars dilində şəxs əvəzlilikləri tarixi-müqayisəli şəkildə araşdırılıb.

Fars dilində şəxs əvəzlilikləri bir qrammatik kateqoriya kimi ümumi dilçilik nöqteyi-nəzərdən XVI-XVII, onun tarixi formaları isə XIX əsrdən etibarən tədqiq edilməyə başlanıb.

Bu kitaba qədər fars dilində şəxs əvəzliliklərinin müasir və tarixi dövrlərdəki mövcud formaları, qrammatik və fonetik xüsusiyyətləri ayrı-ayrı qrammatikalarda ümumi şəkildə təsvir olunmuş, lakin onların inkişaf yolları, dilin inkişafı ilə əlaqədar olaraq baş vermiş dəyişikliklər və onların səbəbləri tədqiq edilməmişdi. Bu məsələni ayrıca öyrənməyə çalışan bəzi fars və qərb alimləri isə şəxs əvəzliliklərinin mənşəyi haqqında tamamilə səhv nəticələrə gəlmişdilər.

Bütün bunlar C.Sadıqovanı həmin məsələnin dərin və ətraflı tədqiqinə cəlb edib. Tədqiqat işinin əsasını fars dilindəki şəxs əvəzliliklərinin müxtəlif dövrlərdəki mövcud formalarını vermək, dilin

inkişafı ilə əlaqədar olaraq həmin əvəzlilərdə baş vermiş fonetik dəyişiklikləri, arxaikləşən və yeni yaranan əvəzlik formalarını, onların qrammatik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq kimi məsələlər təşkil edir.

Kitab giriş, iki fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. 1-ci fəsildə ilk olaraq şəxs əvəzliləri haqqında ümumi məlumat verilib. Burada müxtəlif tarixi qrammatik mənbələrdə fars dilinin şəxs əvəzlilərinə verilən təriflərdə, şəxs məfhumlarını ifadə edən əvəzlilərin qrammatik şəxslərdə fərqləndirilməsində, onların məna və quruluşca növlərinə aid fikirlərdə olan ziddiyyətlər misal çəkilərək təhlil edilib və kitabın müəllifi mövcud vəziyyətdən düzgün çıxış yollarını göstərmişdir. Eyni zamanda fars dilində şəxs əvəzlilərinin müstəqil şəxs əvəzliləri və şəxs şəkilçiləri olmaqla iki qrupa ayrılması fikri əsaslandırılıb. Bu fəsildə məhz həmin qruplardan birincisi, yəni müstəqil şəxs əvəzliləri tarixi aspektdə təhlil edilib. C.Sadiqova burada müstəqil şəxs əvəzlilərinin tarixən keçdiyi çox mürəkkəb və maraqlı yoldan bəhs edib.

Müasir dildən fərqli olaraq, qədim fars dilində hal kateqoriyası olduğundan bu dövrdə əvəzlilər də müxtəlif hal münasibətləri bildirmək üçün hallanmış və onların adlıq hal formaları fonetik tərkibinə görə qeyri-adlıq hal formalarından fərqlənmişdir.

Qədim fars dilindən orta fars dilinə keçid dövründə fleksiyanın dağılması, qrammatik hal şəkilçilərinin dildən çıxması və qrammatik quruluşda baş vermiş digər dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq, qədim fars dilindəki müstəqil şəxs əvəzliləri orta fars dilində, 1-ci şəxsin təkinin adlıq forması istisna olmaqla, öz adlıq hal formalarını itirmiş və yiyəlik halı formalarını saxlamışdır.

Müstəqil şəxs əvəzlilərinin orta fars dilindəki formaları fonetik cəhətdən bəzi dəyişikliklərə uğrayaraq yeni fars dilinə daxil olub. C.Sadiqova tədqiqat nəticəsində müstəqil şəxs əvəzlilərinin müasir fars dilindəki formalarının tarixən yiyəlik hal əvəzlilərinin

dən təşəkkül tapması qənaətinə gəlir. Fikirlərini aydınlaşdırmaq üçün tədqiqatçı müstəqil şəxs əvəzliliklərinin inkişaf yollarını ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirib. 1-ci şəxsin təkində qədim fars dilində şəxs əvəzlilikləri «adam» (adlıq hal), «mana» (yiyəlik və yönlük halda), «mam» (təsirlik halda) şəkillərində mövcud olub. Kitabda bu əvəzliliklər qədim Avesta, ved, sanskrit və başqa dillərdə olan şəxs əvəzlilikləri ilə də müqayisə olunub. Həmçinin onların işlənməsinə aid qədim abidələrdən müxtəlif misallar gətirilib. Qeyd edək ki, eyni hal, yəni qədim İran və hind dilləri ilə müqayisə və qədim abidələrdən gətirilən misallar əsasında verilən izahlar digər şəxs əvəzliliklərinin təhlilində də geniş yer alıb. Bu hissədə isə müasir dildə من şəklində işlənən əvəzliyin 1-ci şəxsinin təkinin tarixi inkişaf yolu qeyd edilib.

1-ci şəxsin cəminin qədim fars dilində yalnız «vayam» (adlıq hal) və «amaxam» (yiyəlik hal) ilə ifadə olunmasına təsadüf edilir. Bu əvəzlik tarixi inkişaf prosesində müasir dildə ما şəklini alıb.

2-ci şəxsin təki qədim fars dilində «tuvam» (adlıq hal) və «thuvam» (təsirlik hal) şəklində işlənib, müasir dildə تو şəklini alıb. Qədim fars dilinə aid olan abidələrdə 2-ci şəxs əvəzliyinin cəminə rast gəlinmədiyindən tədqiqatçı onun barəsində Avesta və sanskrit dillərində olan nümunələrə əsasən mühakimə yürüdü. Bu ətrafda aparılan təhlillər nəticəsində bu formanın qədim fars dilində «xşmaxam» kimi işlənməsi, orta fars dilində «am» elementinin düşməsi və «xş»-nin «ş»-ya çevrilməsi nəticəsində «şmax» şəklini alması, müasir dildə isə شما kimi istifadə edilməsi müəyyən edilib.

Fars dilinin qrammatikasında şəxs əvəzlilikləri sırasında üçüncü şəxs ən çox mübahisə doğuran məsələlərdən biridir. Bunu doğuran əsas səbəb isə onun işarə əvəzliyi ilə qarışdırılmasıdır. Bu ətrafda geniş təhlil aparan C.Sadıqova 3-cü şəxsin təkinin qədim fars dilində «ava», «huva» (adlıq hal) və «avahya» (yiyəlik hal), orta

fars dilində «avay» və «oy», müasir fars dilində isə əsasən او , bir sıra hallarda isə وی şəklində işlənməsini göstərib.

3-cü şəxsin cəmi ilə bağlı bu sahədə fikir ayrılıqları daha qabarıq nəzərə çarpır. Müxtəlif alimlər ايشان , آنها , آنان , اويشان , اينها , اوشان , ايشانان , ايشانها , اينان kimi variantlarından birini və ya bir neçəsini qəbul edir. C.Sadıqova apardığı tədqiqat nəticəsində bu şəxs formasının qədim fars dilində «avaiy» (adlıq hal) və «avaışam» (yiyəlik hal) kimi işlənməsi və inkişaf prosesində müasir dildə ايشان şəklini alması qənaətinə gəlir.

Fars dilində şəxs əvəzliliklərini tarixi aspektdə təhlil edən müəllif müstəqil şəxs əvəzlilikləri ilə bağlı aşağıdakı nəticələrə gəlir:

1. *Müstəqil şəxs əvəzlilikləri fars dilinin hər üç mərhələsində işlənmişdir.*

2. *Qədim fars dilində müstəqil şəxs əvəzlilikləri müxtəlif hal münasibətini bildirmək üçün hallanmışdır, fleksiyanın dağılması və qrammatik hal şəkilçilərinin dildən çıxması ilə əlaqədar olaraq həmin əvəzlilər orta fars dilinə keçid dövründə öz adlıq formalarını itirmiş və yiyəlik hal formalarını saxlamışdır.*

3. *Qədim fars dilindəki «adam», «tuvam», «amaxam», «xşmaxam», «avişam» əvəzliliklərinin ikinci tərkib hissəsini təşkil edən «am» elementi dilin inkişafı ilə əlaqədar olaraq düşmüş və orta fars dilində «az», «tu», «amax» (ama), «şmax» (şma), «avişan» formalarında işlənmişdir.*

4. *Orta fars dilində müstəqil şəxs əvəzlilikləri müxtəlif hal münasibətlərini ön və son qoşmaların köməyi ilə ifadə etmişdir.*

5. *Şəxs əvəzliliklərinin müasir fars dilindəki formaları tarixən qədim fars dilindəki müstəqil şəxs əvəzliliklərinin yiyəlik hal formalarından təşəkkül tapmışdır.*

6. *Müstəqil şəxs əvəzlilikləri fars dilinin tarixi inkişaf dövrlərində bəzi fonetik dəyişikliyə uğrayaraq, fars ədəbi dilinin formalaşdığı dövrdən etibarən dildə sabitləşmişdir.*

Kitabda müstəqil şəxs əvəzliliklərinin tarixi dəyişmələrini göstərən cədvəl də verilib.

1-ci fəslin sonunda müstəqil şəxs əvəzliliklərinin qrammatik xüsusiyyətlərindən, o cümlədən hal, şəxs və kəmiyyət kateqoriyalarından bəhs edilir.

Kitabın 2-ci fəslə şəxs şəkilçilərinə həsr olunub. Bu sahədə də istər Sovet, istər İran, istərsə də Avropa müəllifləri müxtəlif mövqelərdən çıxış ediblər. Burada mübahisəli olan əsas məsələ şəxs şəkilçilərinin qrammatik mənaya görə qruplara ayrılması ilə bağlıdır. C.Sadıqova bu məsələni dərindən təhlil edərək onun həllində optimal yolu tapmağa çalışıb. Müəllif bu mövzu ilə bağlı bütün deyilən fikirləri araşdıraraq, fars dilində şəxs əlamətləri şəxs məfhumu ifadə edən qrammatik şəkilçilər olduqlarına görə, onları «şəxs şəkilçiləri» adlandırmağı daha məqsəduyğun hesab edib. Müəllif şəxs şəkilçilərini qrammatik mənaya görə üç yerə ayırır və onlardan subyekt bildirən formaların subyekt şəkilçiləri, obyekt ifadə edən formaların obyekt şəkilçiləri, aidyyət və mənsubiyyət bildirən formaların mənsubiyyət şəkilçiləri adlandırıldığını qeyd edib. Şəkilçilərin bu qrupları kitabda ardıcıl olaraq təhlil edilib.

İlk olaraq subyekt şəkilçiləri ilə bağlı məsələ təhlil olunub. Onlar kitabda bütün şəxs formalarına görə ardıcıl olaraq ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilib. 1-ci şəxsin tək və cəmində subyekt şəkilçiləri bütün tarixi inkişaf dövrlərində olub. Bu şəkilçilərdə qədim fars dilində əsas şəxs morfemləri 1-ci şəxsin təkində «m», cəmində «ma»dır. Onlar indiki zaman ünsürləri qəbul edərək qədim dildə müvafiq olaraq «miy» və «mahu» şəklində işlənib. İnkişaf yolu keçərək müasir dildə isə müvafiq olaraq ام və امی formalarını alıblar.

2-ci şəxsin tək qədim dildə «h» və ya «hy»-dan müasir dildə ای şəkilçisinə qədər inkişaf yolu keçib. Bu şəxsin cəminə isə əldə olan mənbələrdə təsadüf edilmədiyindən C.Sadıqova qohum dillərlə müqayisə nəticəsində onun «ta» şəklində işlənməsini

güman edir. Müasir fars dilində isə 2-ci şəxsin cəminin subyekt şəkilçisi اید -dir.

3-cü şəxsin təkini qədim dildə əsas şəxs elementi və indiki zaman ünsüründən ibarət «tiy», cəmini isə keçmiş zamanda a/n/ta, indiki zamanda a/n/tiy ifadə edib. Müasir dildə müvafiq olaraq اد və اند şəkilçiləri işlədilir.

Daha sonra xəbərlik kateqoriyasının təşəkkülündə subyekt şəkilçilərinin rolu nəzərdən keçirilib.

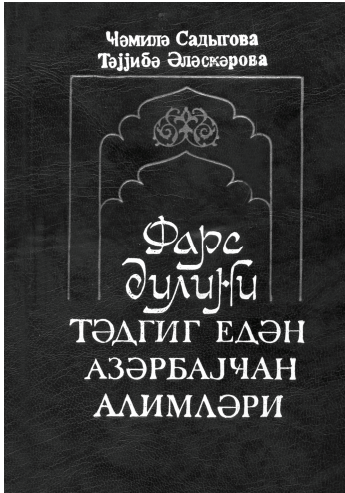
Kitabda araşdırılan növbəti məsələ مَ - , تَ - , شَ - , مانَ , تنَ , تانَ , - şəxs şəkilçilərinin keçdiyi tarixi yolla bağlıdır. Bunlar qədim fars dilində müvafiq olaraq təkdə «mai», «m» (1-ci şəxs), «tai» (2-ci şəxs), «şai», «şim» (3-cü şəxs) ilə ifadə olunub, 1 və 2-ci şəxsin cəmində qədim abidələrdə təsadüf edilmir, 3-cü şəxsin cəmində isə «şam» və «şiş» işlənib.

Yuxarıda qeyd edilən şəkilçilər fars dili tarixində 4 funksiya daşıyıb ki, bunlar barəsində də kitabın sonrakı hissəsində ardıcıl olaraq bəhs edilib. Kitabda obyekt şəkilçilərinin tarixi dövrlərdə nitq hissələri ilə birləşməsinə dair gətirilən misallar əsasında bu şəkilçilərin bütün tarixi dövrlərdə müxtəlif nitq hissələri ilə birləşməsini görmək olar. Obyekt şəkilçilərinin subyekt şəkilçiləri ilə birləşməsi, yəni cümlədə xəbər rolunu oynayan feillərdən sonra gəlməsi xüsusiyyəti isə əsasən klassik fars dili üçün səciyyəvidir. Qədim və orta fars dillərində obyekt şəkilçilərinin belə bitişmə formalarına təsadüf edilmir. Kitabda obyekt şəkilçilərinin sintaktik xüsusiyyətləri də nəzərdən keçirilib.

Sonra mənsubiyyət şəkilçilərindən bəhs edilib. Onların müxtəlif nitq hissələri ilə birləşməsi hallarının qədim və orta fars dilində də mövcud olduğu və hətta qədim dövrdə daha çox təsadüf olunduğu qeyd edilib. Burada mənsubiyyət şəkilçiləri vasitəsilə əmələ gələn birləşmələrin xüsusiyyətlərindən də bəhs edilib.

Fəslin sonunda qeyd edilən şəkilçilərin subyekt və bitişdirici funksiyaları da nəzərdən keçirilib.

Sonda tədqiqat işi prosesində əldə olunan nəticələr 25 bənddə təqdim olunub. Kitabın sonunda 216 addan ibarət istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı verilib.

C.Sadıqova T.Ələsgərova ilə həmmüəlliflikdə fars dilinin Azərbaycan alimləri tərəfindən tədqiq edilməsinin zəngin çoxəsrlik tarixini araşdırıb. Fars dilçiliyi tarixində böyük bir dövrü əhatə edən tədqiqatda C.Sadıqova XI-XVII əsrləri öyrənib. XVIII əsrdən XX əsr Oktyabr inqilabına qədərki dövrü isə T.Ələsgərova tədqiq edib. Bu tədqiqat 1990-cı ildə Bakıda «Elm» nəşriyyatında «Fars dilini tədqiq edən Azərbaycan alimləri» (XI əsr-XX əsrin birinci rübü) adı altında

225 səhifə həcmində nəşr edilib. Əsərin uğuru və böyük əhəmiyyəti İran naşirlərinin də diqqətini cəlb edib və bu kitab İranda İbad Məmişadə tərəfindən fars dilinə tərcümə edilərək 1377-ci il hicri tarixində (m.1999-cu il) «Əlhudə» beynəlmiləl nəşriyyatında «تحقيقات دانشمندان آذربايجانی در باره زبان فارسی» adı altında 206 səhifə həcmində çapdan çıxıb.

Professor Rəhim Sultanovun redaktəsi altında çıxan Bakı nəşrində

əsrin C.Sadıqovaya aid hissəsi 117-ci səhifə qədərini əhatə edir. Buraya əsrin ilk dörd fəslə və XVI-XVIII əsrləri əhatə edən 5-ci fəslin bir hissəsi daxildir.

«Fars dili qrammatikasının yaranmasına qədər dilçiliyin vəziyyəti» adlı birinci fəslin ilk hissəsində fars dilçiliyinin meydana gələn tarixi şərait nəzərdən keçirilib. Fars dilçiliyinin Azərbaycanda yaranması isə fəslin sonrakı hissəsində araşdırılıb. Fars dilçiliyi tarixinə dair fikir söyləyən bir çox tədqiqatçılar orta əsr lüğətlərində adı çəkilən Əbu Həfəs Soğdi (XI əsr) risaləsini bu sahədə ilk mənbə kimi qeyd etsələr də, C.Sadıqova fars dilçiliyinin ilk rüşeymlərinin Azərbaycanda meydana gəlməsini, onun öyrənilməsinə ilk təşəbbüsün Azərbaycan alimləri tərəfindən göstərilməsini tutarlı faktlarla əsaslandırır.

Fars dilçiliyi tarixində mövcud olan ən qədim mənbənin müəllifi, XI əsr fars alimi Əsədi Tusinin «Luğəti-fors»unda istifadə mənbəyi kimi məhz Qətran Təbrizinin adı çəkilir. Qətran Təbrizinin «Təfasir fi lüğəti-l-furs» izahlı lüğətində 300 çətin anlaşılan sözün şərhə verilir. Bu lüğət indiyə qədər aşkara çıxarılmayıb.

Daha sonra XII əsrdə böyük Azərbaycan alimi Hübeyş Tiflisi farsca «Kamil-ət-təbir» ensiklopedik, «Loğəte qəvafi», «Qaizne ərəb»ini, Hüsəməddin Xoyi «Təhfeyi Hüsəmə» farsca-türkcə və türkcə-farsca mənzum lüğətini yazıblar.

«Fars dilçiliyi tarixində qrammatikanın yaranması» adlı ikinci fəsilə ilkin fars dili qrammatika mənbəyi kimi Şəmsəddin Məhəməd bin Qeys Razinin «əl-Mocəm fi məairi əşəri-l-əcəm» əsəri göstərilir. Şəms Qeys Razinin əsərində fars dili qrammatikasına aid məsələlər, o cümlədən şəkilçilər, məsdər, felin zamanları, kəmiyyət kateqoriyası və s. C.Sadıqova tərəfindən şərh edilib.

Kitabın 3-cü fəslində XIII-XIV əsrlərdə fars dili qrammatikasının Azərbaycanda öyrənilməsi vəziyyəti nəzərdən keçirilib. Şəms Qeys Razidən sonra fars dili qrammatikasına aid əsər yazan İbn

Mühənnadır. İbn Mühənnə üç dilin – ərəb, monqol və fars dilinin sərf və nəhv qaydalarını yazıb və onun yazdığı əsər «Hilyətu-l-insən və həlbətu-l-lisən» adlanır. Bu əsərin adı XIX əsrin sonlarına qədər dəqiq müəyyənləşdirilməyib və onun bütün hissələri tam şəkildə, fars dilinə aid hissə də daxil olmaqla, türk alimi Kilibi Rübət tərəfindən çap etdirilib və o, ilk dəfə əsəri əlyazma nüsxəsində olduğu kimi «Hilyətu-l-insən və həlbətu-l-lisən», müəllifini isə Cəmaləddin ibn Mühənnə adı ilə təqdim edib.

C.Sadıqova bu fəsildə fars dili morfoloqiyası məsələlərinin, o cümlədən feil, şəxs kateqoriyası, zaman kateqoriyası, məsdər, əmr şəkli, feil önlükləri, əvəzlik, zərf, sifət, isim, say və köməkçi nitq hissələrindən qoşmalar, bağlayıcılar, ədatların «Hilyətu-l-insən və həlbətu-l-lisən»də nə şəkildə tədqiq edilməsini şərh edib.

İbn Mühənnənin fars dili qrammatikasına həsr edilən əsərində feil bəhsinə bəzi nəzəri şərhlər əlavə edilib, qalan nitq hissələri lüğətçik şəklində təqdim olunub. Əsəri quruluşuna görə qrammatik lüğətçik də adlandırmaq olar.

Fars leksikoqrafiyası tarixində farsca-türkcə yazılmış ikidilli lüğətlərdən biri Hinduşah Naxçıvaninin «əs-Sihahu-l-əcəmiyyə»sidir. Bu lüğət dövrümüzə qədər gəlib çatan ikidilli lüğətlər içərisində öz qədimliyi və quruluşunun orijinallığı ilə seçilir. Hinduşah Naxçıvani fars dili qrammatikasını yazan ilk azərbaycanlı müəllifdir. Onun əsəri ilk fars dilçilik məsələlərinin öyrənilməsi nöqtəyindən nəzərdən öz dövrü üçün böyük əhəmiyyəti olan qiymətli bir əsərdir. Bu əsərin təkcə fars dilçilik məsələlərinin deyil, həm də Azərbaycan dili tarixinin öyrənilməsində böyük rolu var. C.Sadıqova kitabın 4-cü fəslində XIII-XIV əsrlərdə fars dilçiliyi sahəsində fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan alimlərindən Hinduşah Naxçıvani və onun oğlu Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvaninin əsərlərini araşdırıb. Burada Hinduşah Naxçıvaninin «əs-Sihahu-l-əcəmiyyəsi»ndə ayrıca olaraq fonetika, şəxs kateqoriyası, feilin zamanları, məsdər,

felin şəkil və növləri, inkarlıq kateqoriyası, feli sifət, kəmiyyət kateqoriyası, sözdüzəldici şəkilçilər, şəxs əvəzliliklərinə aid məsələlərin hansı şəkildə verilməsi nəzərdən keçirilib. Bu fəsildə daha sonra fars leksikoqrafiyası tarixində Qətran Təbrizinin «Təfasir» və Əsədi Tusinin «Loğəte fors»undan sonra zəmanəmizə qədər gəlib çatmış üçüncü lüğət olan Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvaninin «Sihahu-l-furs» izahlı lüğəti müxtəlif qrammatik kateqoriyalar üzrə araşdırılıb. XV əsrdə daha bir azərbaycanlı alim Baba Nemətulla Mahmud Naxçıvaninin də fars dilinə aid izahlı lüğət yazması məlum olsa da, bu əsər indiyə qədər üzə çıxarılmayıb.

«XVI-XVIII əsrlərdə müxtəlif şərq ölkələrində fars dilçiliyi sahəsində fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan alimləri» adlı 5-ci fəsildə ilk öncə XVI əsrə aid Vəhid Təbrizinin əlyazma nüsxəsi dövrümüzə çatmayan «Miftahu-l-bəda'i» lüğəti, eləcə də naməlum müəlliflərin «Risalə fi qəvaidi-l-furs» və «Əmsilətu-l-farsiyyə» adlı qrammatika kitablarından söz açılıb.

XVII əsrdə fars dili lüğətləri və qrammatikalarının yaranması Hindistanda geniş vüsət alıb və burada da əsas rolu azərbaycanlı alimlər oynayıblar. Kitabda Cəmaləddin Hüseyn İncunun «Fərhəngə Cahangiri, Mahmud bəy bin Abdulla Füsuni Təbrizinin «Miftahu-l-məani» və xüsusən də Məhəmməd Hüseyn bin Xələf Bürhan Təbrizinin «Börhane Qate»sindən geniş məlumat verilib. Sonuncu lüğət həm həcminə görə (20000 söz və frazeoloji birləşmə) əvvəlki lüğətlərdən üstündür, həm də sonrakı nəşrlərinin sayına görə. Həmin dövrdə Azərbaycanda yaradılan əsərlər sırasında Abdulla Unkutin «Tuhfətu-l-əbvab» fars izahlı lüğəti xüsusi qeyd edilib.

Kitabın bu fəslinin davamı və növbəti iki fəslə – yəni XVIII-XIX əsrlərdə, eləcə də XX əsrin ilk rübündə fars dilini tədqiq edən

azərbaycanlı alimlərlə bağlı araşdırmalar, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, Təyyibə Ələsgərovaya məxsusdur.

C.Sadiqova və T.Ələsgərovanın birgə fəaliyyəti nəticəsində işıq üzü görən ikinci kitab XIII əsr görkəmli Azərbaycan alimi, şairi, dövlət xadimi Hinduşah Naxçıvaninin «**əs-Sihah əl-əcəmiyyə**» lüğətinin elmi-tənqidi mətni və transkripsiyasıdır. Bu kitab 1993-cü ildə çapdan çıxıb.

Son dövrlərə qədər tədqiqatçıların diqqətindən yayınmış «əs-Sihah əl-əcəmiyyə» lüğəti Azərbaycan ərazisində azərbaycanlı müəllif tərəfindən tərtib edilmiş, ilkin dövrlərdə dilimizin leksikası və nəsri haqqında məlumat verən qədim və hələlik yeganə abidə kimi diqqəti cəlb edir. Farsca-türkcə ikidilli lüğət olan «əs-Sihah əl-əcəmiyyə»də 5117 fars sözünün müqabili kimi verilmiş türk mənşəli sözlərin təxmini sayı 10000-ə yaxındır. Azərbaycan və fars dillərinin leksikasının geniş şəkildə cəlb edilməsi baxımından hər iki xalqın leksikoqrafiyası tarixində ilk təşəbbüs kimi qeydə alınıb.

Lüğətin tənqidi mətni Qərbi Berlin, Bratislava və Sankt-Peterburq Şərq əlyazmaları xəzinəsindən gətirilmiş əlyazma nüsxələri əsasında çapa hazırlanıb. 336 səhifəlik kitab hər iki tərəfdən tədqiqatçıların geniş müqəddiməsi ilə başlayır. Bunlardan biri Azərbaycan, digəri isə fars dilindədir. Bu müqəddimədə Cəmilə Sadiqova və Təyyibə Ələsgərova lüğətin adının müxtəlif tarixi mənbələrdə müxtəlif cür adlandırılmasını qeyd ediblər və lüğətin müxtəlif dövrlərdə üzü köçürülmüş əlyazmalarının müəllif müqəddiməsini əsas gətiriblər: «Kitab Cövhərinin «əs-Sihah əl-ərəbiyyə»sinin üslubunda olduğu üçün onu «əs-Sihah əl-əcəmiyyə» adlandırdım».

Tarix boyu əsərin müxtəlif müəlliflərə məxsus olması qeyd edilsə də, C.Sadıqova və T.Ələsgərova lüğətin məhz Hinduşah Naxçıvaninin qələminə aid olmasını əsaslandırılar. Gətirilən faktlara əsasən, onlar «əs-Sihah əl-əcəmiyyə» adlı farsca-türkcə lüğətin Fəxrəddin Hinduşah Naxçıvani tərəfindən yazıldığını, onun oğlu Məhəmməd ibn Hinduşahın isə «Sihah əl-furs» adlı farsca izahlı lüğət yazdığını qeyd ediblər.

Müqəddimədə ümumiyyətlə, Fəxrəddin Hinduşah Naxçıvaninin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı ətraflı məlumat verilib. Daha sonra «əs-Sihah əl-əcəmiyyə»nin əlyazma nüsxələri haqqında bəhs edilib və onların sırasında hazırda Sankt-Peterburqda saxlanılan əlyazma nüsxəsinin ən qədim olduğu əsaslandırılıb. Burada əsərin quruluşu haqqında irəli sürülən fikirlərdə də qeyri-dəqiqliyin nəzərə çarpdığı qeyd olunub. C.Sadıqova və T.Ələsgərova əsərin müqəddimə (ərəb dilində), lüğət (farsca-türkcə), fars dilinin qrammatikasından (ərəb dilində) ibarət olduğunu göstəriblər. Hinduşah Naxçıvani farsca sözləri iki əsas hissəyə ayırır – adlar və feillər (məsdərlər). Cövhərinin «əs-Sihah əl-ərəbiyyə»sinin tərtib prinsiplərinə əsasən, lüğətdə fars sözləri axırıncı hərflərə görə düzülüb, onlar axırıncı hərflərə görə əlifba sırası ilə bablara, bablardakı sözlər əvvəlinci hərflər üzrə əlifba sırası ilə fəsillərə ayrılıb. Əsər 21 bab, 393 fəsildən ibarətdir. Müəllif əsərdə sözlərin asan qavranılması və tələffüzündəki çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün fonetik, leksik və qrammatik üsullardan istifadə edib.

Lüğətin türkcə sözlüyü dilimizin XIII əsrdə bir sıra əlamətdar xüsusiyyətlərə malik olduğunu göstərir. Məsələn, şifahi danışiq dili nümunələrinə istinad edilməsi, cümlələrin dilimizin öz sözləri əsasında qurulması, «h», «f», «j», fonemlərinin dilimizə məxsus sözlərdə əks olunması, bu sözlərin yazılmasındakı bəzi qədim qaydaların mühafizəsi, ümumtürk mənşəli sözlərin verilməsi,

sözlərin mənasının düzgün açılması üçün oxşar, eyni mənalı sözlərin yanaşı işlənilməsi və s.

Müqəddimənin sonunda «əs-Sihah əl-əcəmiyyə»nin əlyazma nüsxələrinin müqayisəsi və istifadə edilən ədəbiyyatın siyahısı verilib. Kitabda əsər barədə ingilis dilində də qısa məlumat verilib.

Bu kitabda lüğətin özü və qrammatikasının elmi-tənqidi mətni, eləcə də farsca sözlərin ilk hərfinə görə əlifba sırası ilə düzümü verilib. Lüğətdən öncə Hinduşah Naxçıvaninin müqəddiməsi təqdim olunub. Lüğətin 21 babı kitabın 206 səhifəsini tutur. Qrammatika hissəsi 27 səhifə həcmindədir. Kitabın 60 səhifəsində isə farsca sözlərin siyahısı verilib. Buradakı sözlərin lüğətin özündə işlənmə yerlərini asan tapmaq üçün onların qarşısında lüğətdə işləndiyi səhifələr qeyd edilib.

C.Sadiqovanın T.Ələsgərova ilə birgə hazırladıqları daha bir əsər görkəmli Azərbaycan alimi Hüsaməddin Xoyinin «Töhfeyi Hüsam» lüğətinin elmi-tənqidi mətni, transkripsiyası, türkcə sözlüyün əlifba sırası ilə düzümü və dil xüsusiyyətlərini əhatə edən kitabdır. Bu kitab 1996-cı ildə çapdan çıxıb. Təqdimatımızın prinsiplərinə uyğun olaraq, həmmüəlliflikdə hazırlanan əsərlərin adı birinci verilən müəllifə aid bölmədə təqdim edildiyindən, «Töhfeyi Hüsam» lüğəti barədə ətraflı məlumatı T.Ələsgərovaya aid hissədə veririk.

TƏYYİBƏ ƏLƏSGƏROVA

Şərqsünaslıq İnstitutunda fars dilinin tədqiqi sahəsində böyük xidmətləri olmuş alimlərdən biri də Təyyibə Ələsgərovadır. 1959-cu ildən İnstitutda fəaliyyətə başlayan T.Ələsgərova ömrünün sonuna – 1995-ci ilə kimi burada elmi yaradıcılıqla məşğul olub. 1965-ci ildə «Fars dilində sözdüzəldici omomorfemlər» mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə edən T.Ələsgərovanın bu işi dil vahidlərinin fonetik cəhətdən eyni, mənaca müxtəlifliyi kimi problemin vacib məsələlərindən birinə - sözdüzəldici omomorfemlərə həsr edilib və 1972-ci ildə 209 səhifə həcmində kitab şəklində çap edilib.

«Fars dilində sözdüzəldici omomorfemlər» kitabı üç fəsildən ibarətdir. Əsərin 1-ci fəslində əsas dil vahidlərindən – fonem, morfem, söz, söz birləşməsi və cümlənin fonetik cəhətdən eyni, mənaca müxtəlifliyindən bəhs edilir. Burada müxtəlif dil vahidlərinin eyni səs tərkibi ilə ifadə edilməsi və eyni fonetik tərkibdə bir dil vahidinə məxsus bir neçə müxtəlif mənanın mərkəzləşməsi fars dilindən gətirilən misallarla izah edilib.

Dil vahidlərinin fonetik cəhətdən eyni, mənaca müxtəlifliyinin yaranmasının əsas səbəbləri kimi dildə baş verən müxtəlif fonoloji hadisələr nəticəsində bəzi dil vahidlərinin dəyişilərək başqa bir dil vahidilə eyniləşməsi; polisemantizmin yaranması; başqa dillərdən bəzi dil vahidlərinin (söz, morfem) keçməsi; dialektlər hesabına fonetik eyniliyin yaranması göstərilib.

2-ci fəsildə sözdüzəldici omomorfemlərin əvvəlki tədqiqi xülasə edilərək, onlar haqqında ümumi nəzəri məlumat verilib, bu omomorfemlərin törəmə yolları, çoxmənəli morfemlərdən fərqli cəhətləri, fərqləndirilməsi, məhsuldarlıq və qeyri-məhsuldarlığı barədə bəhs edilib.

Sözdüzəldici omomorfemlərin törəmə yolları kimi əsərdə fonetik cəhətdən nisbətən yaxın, yaxud omomorfem-kökün tədricən leksik vahiddən qrammatik abstraksiyaya çevrilməsi vasitəsilə alınan sözdüzəldici omomorfemlər; çoxmənəli sözdüzəldici morfemlərdən törəyən sözdüzəldici omomorfemlər; başqa dillərdən (türk, ərəb) sözdüzəldici morfemlərin səs tərkibincə fars dilindəki sözdüzəldici morfemlərlə eyniləşməsi nəticəsində yaranan sözdüzəldici omomorfemlər; sözdüzəldici morfemin fonetik tərkibində müəyyən dəyişikliklərin yaranması və dildə mövcud olan başqa bir şəkilçinin fonetik variantına çevrilməsi nəticəsində yaranan sözdüzəldici omomorfemlər göstərib. Sözdüzəldici omomorfemlərin törəmə yollarının müxtəlif olmasına baxmayaraq, onlarda ümumi cəhət hamısının leksik vahidlərdən alınaraq, sonradan şəkilçiyə çevrilməsidir.

Əsərdə müasir fars dilində işlədilən sözdüzəldici omomorfemlər tarixi inkişaf nöqtəyi-nəzərindən dörd dövrə ayrılır: qədim İran dillərinə məxsus sözdüzəldici omomorfemlər; orta fars dilinə məxsus sözdüzəldici omomorfemlər; müasir fars dilinə məxsus sözdüzəldici omomorfemlər; müasir fars dilində leksik mənaya malik olmaqla bərabər tədricən qrammatik mənə kəsb etməkdə olan sözdüzəldici omomorfemlər.

3-cü fəsildə müxtəlif sözdüzəldici omomorfemlərdən və onların mənə xüsusiyyətlərindən, söz yaradıcılığında onların mövqeyindən, hansı söz qruplarına artırılmasından və s. bəhs edilib. Müəllif sözdüzəldici omomorfemləri əlifba sırası ilə verib.

Tədqiqat zamanı müasir fars dilində 20-yə qədər sözdüzəldici omomorfem müəyyən edilib. Bunlar isə 50-dən artıq sözdüzəldici morfemi əhatə edir.

İlk olaraq, 1 sözdüzəldici morfeminin 4 mənada işlənməsi nəzərdən keçirilib. Birinci halda o, bitişdirici kimi çıxış edərək, əsasən zərf (tərzi-hərəkət zərfi) və sifət əmələ gətirir (məsələn: (سراپای; لبالب). 2-ci mənada o, əkslik, inkarlıq bildirir (آکندن; آرمیدن). Nisbətən məhsuldar olduğu 3-cü mənada indiki zamanın feli sifətini əmələ gətirməyə xidmət edir (گویا; بینا). 4-cü mənada bu morfem qeyri-məhsuldar olub, sifətlərdən mücərrəd mənalı adlar əmələ gətirir (گرمایا; تنگایا).

Növbəti təhlil edilən 2 sözdüzəldici omomorfeminin bir mənasında o, feil köklərinə əlavə edilərək, feli sifət və feli bağlama (خندان; گریان), ikincidə toponimik adlar (گیلان; گرگان), orta fars dilindən az qalıqları qalan patronomik adlar (با بکان; خسروان) və s. əmələ gətirir.

3 sözdüzəldici omomorfemi bir mənada şəxs, yer cisim, heyvan adlarına artırılaraq, onlara kiçiklik, təhqir, nəvaziş mənalərini (آدمک; خرک; جوانک) və ya sadə zərflərə əlavə edilərək hərəkətin tərzini bildirir (نرمک). Digər mənada heyvan, cisim adlarına artırıldıqda, onlara bənzəyiş və oxşarlığı olan konkret adlar düzəldir (دستک), bəzi əlamət və keyfiyyət bildirən sifətlərlə işlədilərək, həmin xüsusiyyətləri özündə əks etdirən konkret isimlər əmələ gətirir (زردک) və s.

4 sözdüzəldici omomorfemi bir mənada atributiv adlar əmələ gətirir (پسرو), digər mənada kiçiklik, təhqir məzmunu verir (ترسو).

5 sözdüzəldici omomorfem mənəsində bəzi zərflərə əlavə edilərək, zaman mənasını ifadə edən adlar əmələ gətirir (امروزین), bəzən qoşma və saylarla işlədilərək zaman, məkan adları düzəldir (پسین) və s., digər mənada bəzi yer adlarının tərkibində işlənilir (مارین).

بار sözdüzəldici omomorfemi vasitəsi ilə atributiv adlar (گوهر بار), su, dəniz sahilində yerləşən ölkə və yer adları (رودبار) və s. əmələ gəlir.

Bu qaydada kitabda وا ; ه ; نا ; مان ; گاه ; سان ; سار ; دان ; باز ; وى ; وان kimi sözdüzəldici omomorfemin də məna xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilib.

Əsərin sonunda tədqiqat prosesində əldə edilən ümumi nəticələr göstərilib və mövzuya dair istifadə edilmiş geniş ədəbiyyat siyahısı verilib.

T.Ələsgərovanın elmi fəaliyyətinin mühüm hissəsi həmkarı C.Sadiqova ilə birgə apardığı araşdırmalarla bağlıdır və bu məhsuldar fəaliyyətin ilk bəhrəsi olan, 1990-cı ildə işıq üzü görmüş **«Fars dilini tədqiq edən Azərbaycan alimləri»** kitabında XVIII-XIX əsrlər və XX əsrin birinci rübündə fars dilini tədqiq edən Azərbaycan alimləri barəsində araşdırmalar T.Ələsgərovanın qələminə məxsusdur. Bu hissə kitabın 118-ci səhifəsindən başlanır və 5-ci fəslin bir qismi, eləcə də 6-cı və 7-ci fəsiləri əhatə edir.

Əsərin 5-ci fəslinin XVIII əsrə aid olan hissəsində Firuzabadının «Qamus»una yazılan şərhərdən bəhs edilib, leksikoqrafik əsərlərin tərtibi sahəsində isə Məhəmməd Rəfi bin Məhəmməd Şəfi Qəzvininin «Miftahu-l-məfatih», Molla Məhəmməd Mömin ibn Hacı Kərim Təbib Təbrizinin «Məxzənu-l-xəzayin», Mehdiqulu Səfa pesərə Əliqulu xan pesərə Qaraçuxa xanın «Səmau-l-əsmə» adlı ərəbcə-farsca, Məhəmməd Mehdi Təbrizinin «Qəvaede Əhmədiyye», Mirzə Mehdi xan Əstərabadinin «Səng-lax» türkcə-farsca lüğətlərinin adları çəkilib.

«Azərbaycan və İranda yazılmış fars dili qrammatikaları (XIX əsr-XX əsrin birinci rübü)» adlı 6-cı fəsildə bu dövrdə yazılmış dəyərli qrammatikalar təfsilatlı şəkildə təhlil olunub.

Fars dilçiliyinin öyrənilməsində Əbdülkərim İrəvani Təbrizinin «Qəvaede sərf və nəhve zəbane farsi» əsərinin rolu barədə

T.Ələsgərova geniş məlumat verib. Əbdülkərim İrəvaninin əsərində nitq hissələrinin morfoloji xarakteristikası nisbətən geniş planda verilib, sintaksis isə çox səthi işlənib. Əsərin morfoloqiyası və fonetikasını ilə bağlı geniş təhlil verən T.Ələsgərova Əbdülkərim İrəvaninin terminologiyaya dair xidmətlərini də xüsusi qeyd edib.

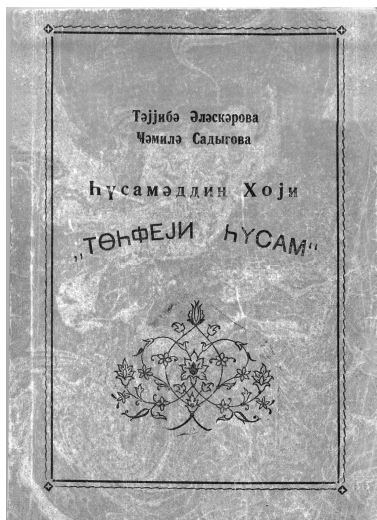
Daha sonra Azərbaycanın ictimai fikir tarixində görkəmli yer tutan Abbasqulu ağa Bakıxanovun «Qanune Qüdsi» əsərinin fars dilçiliyində mövqeyindən bəhs edilib. İlk öncə farsca işıq üzü görmüş bu əsərin Rusiya və Zaqafqaziyada fars dilini öyrənənlərə, tərcüməçilərə, hərbi işlərlə əlaqədar və dövlət idarələrində müəyyən vəzifələrdə işləyənlərə çox xeyir verəcəyini nəzərə alan çar hökuməti «Qanune Qüdsi»nin rusca çap edilməsi haqqında da qərar çıxarıb və bu əsərin hər iki nəşri uzun müddət Zaqafqaziya və Rusiyanın əksər gimnaziyalarında, digər tədris müəssisələrində əsas dərs vəsaiti olub. T.Ələsgərova müqəddimə və fonetika, nitq hissələri və cümləyə həsr edilmiş üç hissədən ibarət «Qanune Qüdsi»ni geniş təhlil edib, eləcə də fars və rus nüsxələrinin fərqli cəhətlərini verib.

Bu fəsildə Əbdülsəlam Axundzadənin «Məftahe lisane farsi» və Səfərəlibəy Vəlibəyovun «Üsule cədidə lisane farsi» əsərlərinin təfsiri verilib, eləcə də Əlimirzə Nərimanov, Mirzə Möhsün İbrahimi, Razi Məhəmmədzadə İrəvani, Sultanməcid Qənizadə və İsgəndər Cəfərzadənin fars dilinin tədrisi ilə bağlı yazdıqları əsərlərin adları çəkilib.

Kitabın sonuncu – 7-ci fəslində XIX əsrdən Oktyabr inqilabına qədər Rusiyada fars dilçiliyinin inkişafı sahəsində fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan alimlərindən bəhs edilib. Fəslin əvvəlində Rusiyanın müxtəlif universitetlərində fars danışmaq dilini öyrədən lektorların əsasən azərbaycanlılardan ibarət olması qeyd edilib. Bunların sırasında Mirzə Cəfər Topçubaşov, İbrahim Bağirov, Mirzə Məhəmməd Şəfi, Mirzə Həsən Tahirov, Mirzə Cəfər İrani,

Mirzə Piri Arslan xan, Rza xan Qulami, Mirzə Kazım bəy, Mirzə Abdulla Qafarov, Mirzə Kazım Qafarov və Mirzə Kazım bəy Abdinovun adları qeyd edilib. T.Ələsgərova bu fəsildə fars dilinin Rusiyada tədrisi və tədqiqində mühüm rolları olan Mirzə Əbu Turab Vəzirov, Mirzə Cəfər Topçubaşov, Mirzə Kazım bəy, Mirzə Kazım bəy Abdinov və Mirzə Abdulla Qafarovun fəaliyyətini ətraflı verib. Burada Mirzə Kazım bəyə xüsusi yer ayrılıb, onun fars dilçiliyi sahəsində mövqeyi, A.Xodzkonun fars dili qrammatikaları haqqında qeydləri, rus dilində fars sözlərinə dair tədqiqatı, islamiyyətdən qabaqkı İran dilləri və yazısı haqqında mühazirələri barədə ayrıca bəhslərdə məlumat verilib.

1993-cü ildə T.Ələsgərovanın C.Sadıqova ilə birgə hazırladığı Hinduşah Naxçıvaninin «**əs-Sihah əl-əcəmiyyə**» lüğətinin elmi-tənqidi mətni və transkripsiyasını əhatə edən kitab çapdan çıxıb. Bu lüğət barədə C.Sadıqovaya aid bölmədə ətraflı məlumat vermişik.

T.Ələsgərova və C.Sadıqovanın elmi yaradıcılığında XIII əsr görkəmli Azərbaycan alimi Hüsameddin Xoyinin leksikoqrafiyamız tarixində ilk mənzum lüğəti «**Töhfeyi Hüsam**»ın elmi-tənqidi mətni, transkripsiyası, türkçə sözlüyün əlifba sırası ilə düzümü və dil xüsusiyyətlərini əhatə edən kitabı mühüm yer tutur. Əgər XIII əsrdə yazılmış «**əs-Sihah əl-əcəmiyyə**» dilimizin ilk nəsr nümunəsidersə, «Töhfeyi Hüsam» şeir dilimiz haqqında geniş təsəvvür yaradan ilk nəzm əsəridir.

Azərbaycan filologiya elminin – fonetika, qrammatika, leksikoqrafiya etimologiya, dialektologiya, mətnşünaslıq, üslubiyyat,

ərəzun tarixinin öyrənilməsində əvəzsiz rolu olan farsca-türkcə bu mənzum lüğət kitabda dilimizin başqa türk dilləri ilə sıx qohumluq əlaqəsini əsaslandırmaq məqsədilə XI-XVI əsrlərdə tərtib edilmiş digər ikidilli lüğətlərlə müqayisədə verilib. 1996-cı ildə 239 səhifə həcmində işıq üzə girmiş bu kitabın 1-ci fəslində ilk öncə XIII əsr Azərbaycan leksikoqrafiyasının inkişafından bəhs edilib. Burada XI-XIII əsrlərdə Azərbaycanda lüğətçilik ənənələrinin yaranması və onların inkişaf istiqamətləri haqqında məlumat verilib.

Fəslin «Mənzum lüğətlər («Töhfeyi Hüsam» örnəyi)» başlıqlı 2-ci hissəsində «Töhfeyi Hüsam»a qədərki və sonrakı yüzilliklərdə nəzmə çəkilmiş lüğətlərdən bəhs edilib. Tədqiqatçılar həmin lüğətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırırlar:

1. *Dilin lüğət tərkibindəki işlək sözləri öyrətmək məqsədilə nəzmə çəkilmiş lüğətlər.*

2. *Qrammatikanın müxtəlif sahələrindən bəhs edən mənzum lüğətlər.*

3. *Poetik əsərlərin sözlüyündəki leksik vahidləri şərh edən mənzum lüğətlər.*

4. *Elmin müxtəlif sahələrini və onlara aid terminləri əzbərlətmək məqsədilə yazılmış mənzum lüğətlər.*

Fəslin sonunda «Töhfeyi Hüsam»ın materialları əsasında XIII əsrdə Azərbaycanda tərtib edilmiş farsca-türkcə lüğətlərin tekstoloji tədqiqi prinsiplərindən bəhs edilib.

Kitabın «Azərbaycan alim və şairi Hüsaməddin Xoyi və onun «Töhfeyi Hüsam» lüğəti» adlı 2-ci fəslində ilk öncə alimin həyat və yaradıcılığı verilib. Burada Hüsamın altı əsəri və bir divanı olduğu göstərilib. Bu əsərlərdən daha əhəmiyyətli olan «Töhfeyi Hüsam»ın dil xüsusiyyətləri və əsərdə alliterasiya fəslin 2-ci bölməsində araşdırılıb. Fəslin son bölümündə isə lüğətin əlyazma nüsxələrinin müqayisəsi verilib. Burada «Töhfeyi Hüsam»ın

tekstoloji tədqiqata cəlb edilmiş Berlin və Qahirə nüsxələri arasında oxşar və fərqli cəhətlər göstərilib.

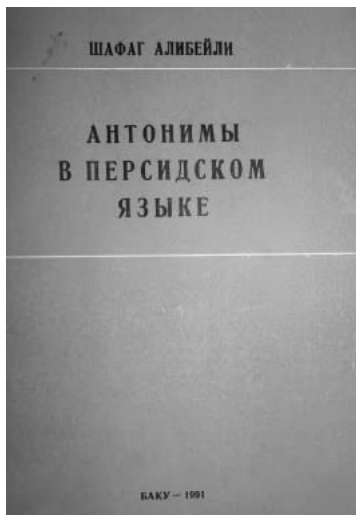
3-cü fəsildə «Təhfeyi Hüsam»ın elmi tənqidi mətninin Kirill əlifbası ilə transkripsiyası və türkcə sözlük verilib. Lüğət 20 qitədən ibarətdir. Kitabda türkcə sözlüyün əlifba sırası ilə düzümü, onun orta əsrlərdə yazılmış abidələr, ikidilli, izahlı lüğətlərlə müqayisəsi, eləcə də sonda şərhlər verilib.

Nəhayət, 4-cü fəsildə «Təhfeyi Hüsam»ın orijinal ərəb əlifbası ilə elmi-tənqidi mətni təqdim olunub.

ŞƏFƏQ ƏLİBƏYLİ

Şərqsünaslıq İnstitutunda fars dilinin tədqiqi sahəsində filologiya üzrə elmlər doktoru Şəfəq Əlibəyli zəngin və dəyərli fəaliyyəti ilə seçilir. Ş.Əlibəyli 1973-cü ildə Şərqsünaslıq İnstitutunun İran

filologiyası şöbəsində elmi fəaliyyətə başlayıb. Leksikologiyanın aktual məsələlərindən biri olan antonimləri tədqiq edən Ş.Əlibəyli 1985-ci ildə Gürüstən Dövlət Universitetində «Fars dilində antonimlərin struktur-semantik təsnifatı» mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə edib. 1991-ci ildə alimin həmin mövzuda rus dilində «**АНТОНИМЫ В ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКЕ**» adı altında kitabı çıxıb. 107 səhifə həcmində olan bu kitab müəllif ön sözü, üç fəsil, nəticə, əsərdə işlənən antonimlərin siyahısı və istifadə olun-

muş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

Ş.Əlibəyli bu işdə fars dilində antonimlərin inkişafı və istifadəsi dərəcəsini müəyyən etməyə, onların struktur, semantik, tipoloji təsnifatını aparmağa, fars dilində bədii ifadə vasitəsi kimi nəzərdən keçirməyə çalışıb.

«Fars dilində antonimlərin struktur-semantik təsnifatı» adlı 1-ci fəsildə ilk öncə antonimlərin öyrənilməsinin məntiqi-fəlsəfi aspekti nəzərdən keçirilib. Bunun ardınca isə antonimlərin semantik təsnifatı aparılıb. Burada daxili əlaqə və mənaca antonimlərin müxtəlif növləri araşdırılıb. Onlar mənaca təzadlı istiqaməti olan antonimlər, pilləli qarşılaşdırılan antonimlər və komplementar antonimlər qruplarına ayrılıb.

Daha sonra antonimlərin tematik növlərindən bəhs edilib. İnsana aid olanlar sırasında cinsiyyətə, insanın psixoloji və fizioloji halına, fiziki keyfiyyətləri və xarici görünüşünə, hərəkətlərinə, xarakterini, bacarıqlarını bildirməsinə, insanların münasibətində sosial mənsubiyyətə görə fərqlənən antonimlərin təhlili müşahidə edilir. Əşyaya aid antonimlər əşyanın əşya ilə qarşılaşdırılmasına, onların fiziki keyfiyyətləri və sayına, əşyanın hərəkəti və dəyişikliyinə görə fərqləndirilir. 3-cü qrupda mücərrəd mənalı antonimlər araşdırılıb. 4-cüdə nəzərdən keçirilən antonimlər flora və fauna ilə bağlıdır. Bunlardan əlavə, təbiət hadisələrini, zaman və məkan münasibətlərini, istiqaməti bildirən, eləcə də terminoloji səciyyə daşıyan antonimlər də ayrı-ayrı qruplarda təhlil edilib.

Fars dilində antonimlər quruluşuna görə eyni köklü və müxtəlif köklü növlərinə ayrılır. 1-ci fəslin qalan hissəsində eyni köklü antonimlər araşdırılıb. Burada ilk olaraq fars dilinin öz antonomik xarakterli sözdüzəldici elementləri vasitəsilə yaranan eyni köklü antonimlər nəzərdən keçirilib. Bu cür antonimlər morfoloji və sintaktik yolla yaranır. Morfoloji yolla yarananlar sözlərə və ya sözlərin kökünə antonim səciyyə daşıyan ön qoşmaların, onlara inkar əlamətlərinin, əks mənalı ön qoşma və şəkilçilərin, əks mənalı ön qoşmalarla söz-elementlərin artırılması nəticəsində əmələ gəlir. Sintaktik yolla yarananlar isə morfoloji-sintaktik və leksik-sintaktik növlərinə ayrılırlar. Daha sonra antonim səciyyəli alınma sözdüzəldici elementlər vasitəsilə yaranan eyni köklü antonimlər təhlil edilib. Bu elementlər fars və ya ərəb mənşəli köklərə əlavə olunur və belə antonimlər əsasən terminoloji səciyyə daşıyır. Ş.Əlibəyli antonim cütlər yaradan 7 müxtəlif ərəb elementinin istifadəsinə aid misallar gətirib. Bəzən antonimlər ərəb dilindən bütövlükdə alınır.

Müxtəlif köklü antonimlər ikinci fəsildə araşdırılıb. Burada onlar nitq hissələrinə aidiyyətinə görə qruplaşdırılaraq təhlil edilib. İlk olaraq antonim isimlər nəzərdən keçirilib. Müəllif onların mənə

qruplarına görə fars dili üçün daha səciyyəvi olanlara geniş yer ayırır. Burada şəxs adları bildirən xüsusi isimlərin mənalara görə güc və zəifliyə görə antonim qarşılıqlar təşkil etməsinə diqqət yetirilib. Daha sonra fars dilində geniş yayılmış insanların peşə, vəzifə, tutduğu ictimai və sosial mövqeyə görə adlandırılmasında antonimlikdən bəhs edilib. Bitki və heyvan adlarının da məna qarşılığı burada diqqətdən kənar qalmayıb. Antonim isimlər arasında, leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinə görə isim olsalar da, semantik cəhətdən sifətə daha yaxınlaşanları da var.

Fəslin isimlərə aid hissəsində antonim sözlərin quruluş növlərindən də ayrıca bəhs edilib. Antonim isimlərin tərkib hissələri sadə, düzəltmə, mürəkkəb, sadə və düzəltmə, düzəltmə və mürəkkəb ola bilər.

Nitq hissələrindən ikinci olaraq, feillərin antonimliyi nəzərdən keçirilib. Feillərin də bu sahədə fars dilində səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə yanaşı, struktur qruplaşması da müşahidə edilir. Fars dilində hər iki tərəfi eyni quruluşlu olan antonimlərdən düzəltmə qarşılıqlara daha az təsadüf edilir. Bunlardan əlavə Ş.Əlibəyli düzəltmə-mürəkkəb antonim feillərdən, eləcə də məsdərlərin, feli sifətlərin və feli bağlamaların mənacə qarşılaşdırılmasından bəhs edib.

Antonim sifətlərdən əvvəlcə mənacə növlərinə görə keyfiyyət, xüsusiyyət, hal bildirən, ölçü bildirən, dad bildirən xarici görkəm bildirənlər təhlil edilib. Daha sonra onların da eyni və ya fərqli quruluşlu olan cütləri də nəzərdən keçirilib.

Ş.Əlibəyli antonim saylara, əvəzlilərə və zərflərə də bu fəsilə də yer ayırır.

Daha sonra müxtəlif köklü antonimlərin yaranma yolları araşdırılıb. Bu antonimlərdən fars mənşəli, alınmalardan ərəb, qərb və rus, türk mənşəlilər, eləcə də müxtəlif mənşəlilərdən fars-ərəb və fars-türk cütləri ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilib. Fəslin sonunda antonimlərin söz yaradıcılığında rolundan və enantiosemiya hadisə-

sindən, yəni eyni bir sözün tərkibində antonim mənaların ifadəsindən bəhs edilib.

Üçüncü fəsildə antonimlər fars dilinin bir bədii vasitəsi kimi nəzərdən keçirilib. Burada ilk toxunulan məsələ fars dilində antonimlərin sinonimliyidir. Bu məsələnin təhlili də iki qola şaxələnir. Övvəlcə bütöv antonim cütlərin sinonimliyindən bəhs edilir. Daha sonra antonim cütün komponentlərindən birinin sinonimlərə malik olması xüsusiyyəti diqqət mərkəzinə alınır.

Bu fəsildə antonimlərin üslubi funksiyalarından da söhbət açılıb. Antonimlərin geniş istifadəsi ilə maraqlı antitezalı konstruksiyalar və yüksək bədiilik əldə edilib. Klassik poeziyada bu özünü daha qabarıq büruzə verir. Klassiklər də, elə müasir fars ədibləri də antiteza konstruksiyalarından istifadə edərək çoxlu sayda üslubi fəndlər yaradıblar. Ş.Əlibəyli bunlardan mətndə belə konstruksiyaların və ya onun bir komponentinin təkrarı, antonomik cütün komponentlərinin yerlərinin dəyişməsi, antonim cütün komponentlərindən birinin sinonimindən istifadə olunması, antiteza yaratmaq üçün bir neçə antonim cütdən istifadə edilməsi və s. üsullardan bəhs edib.

Sonda müəllif apardığı tədqiqat nəticəsində əldə etdiyi nəticələri ümümləşdirib. Kitabın sonunda əsərdə verilən antonim cütlərin, eləcə də istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısı verilib.

Ş.Əlibəyli 2009-cu ildə «Füzulinin farsca divanının linqvo-poetik təhlili» mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edib. Bu mövzuda müəllifin 2008-ci ildə «**Füzulinin farsca divanı: linqvo-poetik özəlliklər**» adlı monoqrafiyası çapdan çıxıb. Monoq-

rafiyada Füzulinin farsca divanı dilçilik üslubiyatı baxımından araşdırılıb. Linqvo-poetik təhlil əsasında şairin farsca poetik dilinin üslubi özəllikləri müəyyənləşib. Konkret dil faktları əsasında fonopoetik hadisələr, fars dilinin qrafikası ilə bağlı üslubi məqamlar, leksik, morfoloji, sintaktik kateqoriyaların üslubi imkanları, linqvo-psixoloji məqamlar tədqiq edilib. Tədqiqat nəticəsində divanın Orta əsr farsdilli ədəbiyyatda dil və üslub cəhətdən tutduğu mövqe aydınlaşdırılıb.

Dilçilik və ədəbiyyatşünaslığın vəhdətinə əsaslanan bu iş Füzulinin farsca divanının linqvo-poetik təhlili sahəsində sistemli şəkildə aparılan ilk tədqiqatdır. Farsdilli poetik əsərlərin linqvistik üslubiyat baxımından tədqiqinə həsr olunmuş elmi işlər arasında bu mövzuya toxunulmayıb. Füzulinin farsca olan əsərləri ideya-məzmunundan əlavə, dil və üslub cəhətdən də yeni bir baxış tələb edir. Kitabda ilk dəfə olaraq Füzulinin farsca divanının dil və üslub baxımından farsdilli ədəbiyyatda tutduğu yer və Səfəvilər dövründə fars dilinin qrammatik sisteminə tam cavab verən divan bağlamaqla fars dilinə göstərdiyi xidmət elmi əsaslarla, tarixi obyektivliklə müəyyənləşdirilib. Məhz fars dilinin qrammatik quruluşu və qrafikası ilə bağlı olan, tərcümədə öz əksini tapa bilməyən, şairin müraciət etdiyi üslubi incəliklər bu kitabda açıqlanıb.

Kitabın müəllif sözü ilə başlanan ilk səhifələrində Ş.Əlibəylinin ona Füzulini sevdirən, Füzuli yaradıcılığının tədqiqinə sövq edən səbəbləri açıqlaması diqqəti çəkir. Müəllifin Füzuli sevgisini açıqladığı ifadələr də, elə bütün əsərin dili, üslubu kimi, böyük şairin yaradıcılığına layiq səviyyədə sərraflıqla dilə gətirilib: *«Füzulini nədən sevdim? Təzadlı olduğundan, həm nikbinliyi, həm də bədbinliyi şairanə keçirə bildiyindən. Niyə də o, başdan-ayağa müsbət məqamlar sahibi olmalıdır? Bu zirvədə yalnız Tanrıdır. Füzuli də Tanrının yaratdığı əşrəflərdən biri. Hamı kimi sevə bilir, nifrət edə bilir; həm güclü, həm də zərif ola bilir. Məhəbbətə doğru*

gedir, ondan qaçır da. Yəqin elə bundandır ki, ona üz tutduqda hər birimizə həmdəm ola bilir. Ayağı yerdə möhkəm durur, ruhu da göylərə ucala bilir. Bəlkə onun haqqında olan mübahisəli fikirlərin cavabı da məhz bundadır.

Oxudum farsca divanını, dəfələrlə oxudum. Füzulinin söz yolunda çəkdiyi məşəqqəti, daddığı ləzzəti duymaq istədim. Cavanlıq çağlarımda bir oxucusu oldum. Yetkin yaşlarımda isə tədqiqatçıсы. Bir oxucu kimi farsca divanı gözlərim önündə uca bir söz qəsri kimi durmuşdu. Həmin qəsrin hansı kərpiclərdən hörüldüyünü, hansı nizamla düzüldüyünü, ustadın məharətini bilmək istədim və təhqiqata ehtiyac duydum. Ehtiyacın da gözəli, şirini olarmış! Bu, həyatımda məhz belə bir ehtiyac idi.

Divanda diqqətimi cəlb edən əsas üç cəhət oldu: nəfis sadəlik, poetik təvazökarlıq, təkraredilməz təkrarlar silsiləsi. Bir də şairin sözlə bağlı heyratamız bədii məntiqlə müşayiət olunan fikir zənciri».

Müəllifin özünün də qeyd etdiyi kimi, tədqiqatda məqsədi məhz farsca divanda Füzulinin söz məhəbbətini duymaq, onun sözə, söz sənətkarlığına olan münasibətinə nəzər salmaq, Füzulinin farscasını dilçilik üslubiyatı mövqeyindən tədqiq etmək, divanın linqvistik-poetik səciyyəvi məqamlarını araşdırmaqdır.

Əsərin özü giriş, 4 fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Monoqrafiyanın girişində müəllif Füzulinin söz sənətinin, farsca divanın dilinin, şairin yaradıcılıq dövrünün müxtəsər səciyyəsinə verib. Burada mövzunun aktuallığı və yeniliyi əsaslandırılıb, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri açıqlanıb. Ş.Əlibəyli şairin əsərinin dilindən danışanda ilk növbədə divanın dilindəki nəfis və ali sadəliyi qeyd edir: «*Divanın sadə, poetik, obrazlı dili, sanki İranda ədəbi normalardan sapınmış, bəsitləşmiş fars dili ilə qürbətdə vüsət taparaq yeni çalarlar kəsb etmiş fars dili arasında bir körpü yaratmışdır*».

Monoqrafiyanın birinci fəslı «Füzulinin farsca divanının ahəngi» adlanır. Füzulinin farsca divanının özünəməxsus vurğuya, ritmə, intonasiyaya, ahəngə malik olduğunu bildirən Ş.Əlibyəli, divanın ahənginə təsir edən aparıcı xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi göstərir:

1) *Səslərin yaratdığı fonetik hadisələrdən şairin məharətlə istifadə etməsi;*

2) *Janr və mövzuya uyğun əruz bəhrlərinə müraciəti;*

3) *Təkrarın bütün effektlərindən istifadə;*

4) *Ərəb dilinin əzəmətini daşıyan fars-ərəb diqlossiyasına müraciət;*

5) *Eyni kökdən yaranan törəmələrin rəngarəngliyinə yer vermə;*

6) *Ahənglə bağlı müxtəlif poetik fiqurlardan istifadə.*

Bu fəsildə ilk növbədə fonetik-üslubi vasitələr nəzərdən keçirilib, bu sırada divanın dilində fonetik hadisələr, fono-qrafik hadisələr, fono-poetik vasitələr və divanın qafiyə sistemi ilə əruz məsələləri araşdırılıb. Müəllif səs artımının divanda tezlikli fonetik hadisələrdən olduğunu qeyd edir. Belə sözlər müxtəlif nitq hissələrini əhatə edir. Divanda hərflərin ifadə etdiyi səslərlə əlaqədar digər bir hadisəyə də diqqət cəlb edilib: eyni səs misra, beyt boyu səpələnir. Qismən poetik fiqur olan alliterasiyaya uyğun gəlir, bəzən də bu sərhədi aşaraq digər formalarda təzahür edir. Divanda yalnız səs deyil, səs birləşmələrinin də beyt boyu səpələnərək təkrarlanması ilə xüsusi ahəngdarlıq yaranır. Bundan əlavə, söz sonunda da eyni hərf işlənməsi ilə səs effekti yaranır. Bəzən isə hərflər söz əvvəli, ortası və sonunda təkrarən işlənməklə səpələnir və xüsusi ahəng yaradır. Divanda hərflərin bir-birini izləyərək xüsusi ritm yaratması da orijinal fonetik hadisədir.

Divanda ahənglə, fonetik effektlə müşayiət olunan söz şəklinin dəyişməsi ilə nəticələnən əksər fono-qrafik hadisələr öz əksini ta-

pıb. Bu hadisələri araşdıran Ş.Əlibəyli aşağıdakı məqamlara diqqəti çəkir:

1) *Məna dəyişmədən söz şəklinin dəyişməsi. Belə şəkli dəyişmə «təxfif» (qısaltma), «tətvil» (uzanma) və «təğyir» (dəyişmə) nəticəsində baş verir.*

2) *Söz şəklinin dəyişməsi ilə mənanın dəyişməsi.*

Fono-poetik hadisələr araşdırılarkən ilk növbədə şairin ustalıqla istifadə etdiyi səs təqlidinə diqqət yetirilib. Buna misal olaraq, ağlamağı sanki nalə bildirən «zar» sözü və təsir gücünü daha da artıran «hay-hay», sanki ürəyin çatlaması ahəngi yaradan «çak çak»ı və s.-ni göstərmək olar. Divanda fono-poetik hadisələrdən biri də eyni səslərin, hərflərin bir-birini izləməsidir. Belə ki, söz hansı səslə, hərflə tamamlanırsa, ondan sonra gələn söz də həmin səslə, hərflə başlanır.

Divanda qafiyə sistemi və əruzdan söz açan tədqiqatçı burada qafiyənin rəvisinin (son əsas hərfi) demək olar ki, əlifbanın bütün hərflərini əhatə etdiyini, şairin qafiyə təkrarının məhdudluqlarını tam nəzərə aldığı, onun ümumiyyətlə, qafiyənin üslubu imkanlarından geniş istifadə etdiyini yazıb. Burada həmçinin qafiyələnən sözün işləndiyi beytin birinci misrasında təkrar işlənməsi, həm qafiyə olan müxtəlif sözlərin şeir komponentində səpələnməsi və s.-yə diqqət yetirilib. Bundan əlavə, xüsusi vəzn və səslərin tənasübünü yaradan əruz Füzuli divanına da xüsusi ahəng verir. Füzuli oynaq xəfif bəhri, incə səri bəhri, janrından asılı olaraq, ağır rəməl, həzəc, müəqarib bəhrlərindən istifadə edib.

Fəslin ikinci bölümü divanda təkrarlar sistemini əhatə edir. Tədqiqatçı burada yanaşı işlənən və aralı işlənən təkrar konstruksiyalarını nəzərdən keçirib, bu sırada əks söz düzümü ilə yaradılan təkrarlara da diqqəti çəkib.

Daha sonra divanın ahəngində payı olan sözdüzəldici paradigmaların yaratdığı müxtəlif leksik-semantik qruplardan bəhs edilib.

Bu törəmələr öz növbəsində eyni kökün müxtəlif variasiyalarını yaratmaqla ahəngi gücləndirən xüsusi bir təkrar yaradır. Divanda həm fars, həm də ərəb mənşəli paradigmalı sözlər geniş yayılıb.

Divanda orijinal ahəng yaradan məqamlardan biri də ikidillilikdir (diqlossiya). Fars-ərəb, türk-ərəb, türk-fars ikidilliliyi Füzuli yaradıcılığı üçün xarakterikdir. Tədqiqatçı burada Füzuli divanında diqlossiya hadisələrinin səbəblərini açıqlayıb, onun əsərin hansı hissələrində daha çox və ya az rast gəldiyini qeyd edib.

Monoqrafiyanın ikinci fəslı «Divanın leksikasını və leksik-üslubi vasitələri» adlanır. Burada ilk növbədə farsdilli şeir leksikasının xüsusiyyətlərindən bəhs edilib. Füzulinin farsca divanında farsdilli şeir leksikasının əsas xüsusiyyətləri müşahidə olunur. Ş.Əlibəyli müxtəlif janrları əhatə edən bu leksikanı farsdilli şeir leksikasına uyğun olaraq aşağıdakı kimi xarakterizə edir: *1.İncə və lətif; 2.Təmiz və saf; 3.Rəvan və şirin; 4.Mətin və ağır; 5.Yüksək və möhtəşəm.*

Məcəzi sözlərin semantik-üslubi imkanlarından bəhs edən bölmədə məcazin daha çox müraciət edilən növlərindən (alətin obyektı bildirməsi, bütövün hissə və ya hissənin bütövü bildirməsi, ümuminin xüsusini və ya xüsusunin ümumini bildirməsi, məskənin sakini bildirməsi və s.), real və irreal mənənin bir-birini izləməsindən və s.-dən söz açılıb. Fəslin 3-cü bölməsi divanın leksikasında rast gəlinən istilahlara – ədəbi, elmi, dini, irfani terminlərə həsr olunub. İdiomlardan bəhs edilərkən onun iki komponentli və çoxtərkiibli növlərindən ayrıca bəhs edilib. Mənşəyinə görə divanda çoxluq təşkil edən somatik adların, geyim və elementlərinin iştirakı ilə yaranan idiomlara aid misallar çəkilib.

Əsərdə sinonimlərdən geniş bəhs edilib. Onlar makromətnə səpələnmiş sinonimlər və mikromətnə yerləşən sinonimlər qruplarında araşdırılıb. Omonimlər bölməsində isə onların divanda poetik mikromətn daxilində və misra sonunda cinas kimi işlənməsi halları nəzərdən keçirilib. Fəslin növbəti bölümü antonimlərə həsr olunub.

Burada antonimlərin mövzu rəngarəngliyi, onların nitq hissələri üzrə təsnifatı, eyni köklü antonimlər və antonimlərin üslubu xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilib. Fəslin sonunda alınma sözlər - türk mənşəli sözlər araşdırılıb. Müəllif divanda işlənmə tezliyi ilə seçilən bəzi türk mənşəli sözləri semantik, sintaktik sistem daxilində nəzərdən keçirib.

Əsərin 3-cü fəslı «Qrammatik üslubi xüsusiyyətlər» adlanır. Ş.Əlibəyli divanda morfoloji və sintaktik üslubi xüsusiyyətləri ayrı-ayrılıqda araşdırıb. Divanın morfoloji xüsusiyyətlərindən ilk növbədə mürəkkəb sözlərə diqqət yetirilib. Bu bölümə əvvəl komponentləri müxtəlif nitq hissələrindən ibarət olan mürəkkəb sözlər nəzərdən keçirilib, daha sonra birləşdirici elementlərin işlənilib-ışlənməməsinə görə fərqlənənlər, eləcə də bənzətmə xarakterli metaforik mürəkkəb sözlər araşdırılıb.

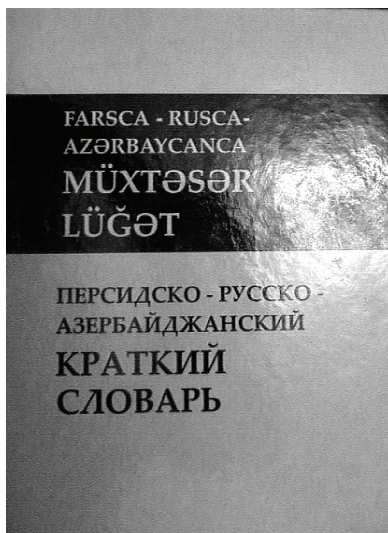
İsim bölməsində zoonimlər və somatik adlar ayrı-ayrılıqdan nəzərdən keçirilib. Sifətlərdən bəhs edilərkən əsasən rəng adlarını bildiren sifətlərə diqqət yetirilib. Nitq hissələri üzrə bölgədə saylara və köməkçi nitq hissələrinə də ayrıca yer ayrılıb.

Sintaktik üslubi xüsusiyyətlərdən bəhs edərkən müəllif ilk növbədə söz birləşmələrinə nəzər salıb. Burada Füzuli divanı üçün səciyyəvi olan, bədii vasitələr kimi işlənən, şairin fərdi üslubuna xas olan «və» bağlayıcılı qoşa sözlər tədqiqata cəlb edilib. İzfət tərkibli məcazi-obrazlı ifadələrdən bəhs edilən bölümə divandakı bu cür ifadələr aşağıdakı bölgədə təhlil edilib:

- 1) *İstiarə xarakterli izafət tərkibləri;*
- 2) *Təşbih xarakterli izafət tərkibləri;*
- 3) *Birləşmə xarakterli izafət tərkibləri.*

Fəslin sonunda ritorik sual cümləsi nəzərdən keçirilir. Burada ritorik sual cümlələri semantik cəhətdən müxtəlif mövzuları əhatə etməsi, hansı funksiyaları daşması, strukturu və qrammatik cəhətinə görə qruplaşdırılaraq tədqiq edilir.

Əsərin sonuncu – 4-cü fəslı «Divanın poetik və linqvo-psixoloji özəllıkləri» adlanır. Müəllıf divanın poetik və linqvo-poetik özəllıklərını araşdırarkən əsas üç məqama diqqət yetirir: divanda «dilsiz»liyin üslubi və semantik çalarları; Füzulinin şairənə təvazökarlığı ilə qürurunun vəhdəti və şairin «mən kiməm» sualına cavab ola bilən, təxəllüsü ilə yanaşı işlətdiyi avtoqraf epitetlər. Birinci məqamın əks olunduğu «Sükutun səsi» bölməsində bu mənəni ifadə edən sözlərin təhlili ilə yanaşı, divan boyu sükutun sözə, sözün-sə sükuta keçidi də izlənilir. Füzulinin farsca divanının psixoloji cəhətdən aparıcı xüsusiyyətlərindən olan şairin əsər boyu sezilən poetik təvazökarlığından söz açılarkən, bu baxımdan Füzuli Xaqani, Nizami, Salman Savəci, Hafız və başqaları ilə müqayisə edilir. Füzulinin təxəllüsünün avtoqraf epitetlərinə həsr edilmiş sonuncu bölümdə isə Ş.Əlibəyli şairin farsca və türkcə divanlarını müqayisəli şəkildə araşdırır. Müəllif hər iki divanda müştərək olan epitetləri, eləcə də ayrı-ayrılıqda farsca və ya türkcə divana xas olan epitetləri qruplaşdıraraq tədqiq edir.

Əsərin sonunda Ş.Əlibəyli tədqiqatı zamanı gəldiyi nəticələri diqqətə çatdırır. Kitabın sonunda Azərbaycan, rus, fars, ərəb, türk, tacik və ingilis dillərində ümumilikdə 192 ədəbiyyat verilir.

Son illərdə Azərbaycanda hazırlanaraq nəşr olunmuş fars dilinə aid lüğətlər sırasında Ş.Əlibəylinin 2012-ci ildə nəşr etdirdiyi «Farsca-rusca-Azərbaycanca müxtəsər lüğət»in xüsusi yeri var. 11 700-ə yaxın sözü əhatə edən bu lüğət Yusif Mirbabayevin 1945-ci ildə tərtib etdiyi lüğət əsasında

hazırlanıb. Y.Mirbabayevin lüğətindən fərqli olaraq, Ş.Əlibəylinin lüğətində farsca sözlərin transkripsiyası verilir. Lüğətin sözlüyü fars, rus və Azərbaycan dillərinin tezlik lüğətlərində yüksək tezlikli sözlər əsasında müəyyənləşdirilib. Yeri gəldikdə mövcud farsca, rusca, azərbaycanca lüğətlərə müraciət olunub, bir çox sözlərin tərcüməsi dəqiqləşdirilib, yeni sözlər əlavə edilib. Rusca, azərbaycanca sözlük yeni orfoqrafiya qaydalarına uyğunlaşdırılıb.

Lüğətdə farsca sözlük, həmin sözlüyə daxil olan sözlərin transkripsiyası və rusca azərbaycanca tərcüməsi verilir. Tərcümədə sözlərin ən mühüm və ümumişlək mənaları göstərilir. Sözlərin verilməsində aşağıdakı prinsiplərə əməl olunub:

a) *Çoxmənalı sözlərin ayrı-ayrı mənalari rəqəmlərlə verilir. Məsələn: زبردست [zebərdəst] 1) сильный; 2) умелый; 1) güclü; 2) bacarıqlı.*

b) *Tərcümədə sözlərin sinonimləri, məna çalarları vergüllə ayrılır. Məsələn: شمعشعه [şə`şəe] сияние, блеск, лучезарность – parıltı, işıltı, nur yayma.*

c) *Bəzi milli xüsusiyyət daşıyan və arxaik sözlər əlavə izahatla verilir. Məsələn:*

شهریور [şəhrivər] шахривар (шестой месяц иранского солнечного года)

Şəhrivər (İran şəmsi ilinin altıncı ayı)

ç) *otonom sözlərin qarşısında əlavə izahatlar verilir. Məsələn:*

دکتر [doktor] 1) врачь; 2) доктор (ученая степень)

1) həkim; 2) doktor (elmi dərəcə).

d) *qiyasi və səmai feillərin kökü verilir. Məsələn:*

دیدن [didən] видеть; осн. наст. вр. بین Görmək; kökü بین

Lüğət fars, rus və Azərbaycan dillərinə maraq göstərən, onları müstəqil öyrənən geniş oxucu kütləsi, tələbələr və orta məktəb şagirdləri üçün nəzərdə tutulub.

VÜQAR MƏMMƏDOV

Vüqar Məmmədov 1996-cı ildən Şərqsünaslıq İnstitutunda fəaliyyət göstərir. 2001-ci ildə «Fars dili qrammatikası terminləri» mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə edib. 2010-cu ildə eyni adda kitabı çapdan çıxıb.

134 səhifə həcmində «**Fars dili qrammatikası terminləri**» kitabında fars dili qrammatikasına dair terminlər üç dildə - fars, Azərbaycan və rus dillərində çap olunmuş qrammatika kitablarından, dərsliklərdən, dərs vəsaitlərindən və lüğətlərdən toplanmış materiallar əsasında monoqrafik planda tədqiq edilib. Müəllif fars dili qrammatikasına dair terminlərin yaranma yollarını, fəaliyyət dərəcəsini və semantik dəqiqliyi müəyyənləşdirilib, bu sahədə mövcud olan termin müxtəlifliyinin

yanması səbəblərinin aradan qaldırılması üçün vahid prinsipləri işləyib hazırlayıb. Əsərdə alınma terminlərlə dilin öz daxili imkanları hesabına yaradılmış terminlər qarşılaşdırılıb və bu cəhətdən fars dilində daha uğurlu olan alınma terminlərin işlədilməsinin məqsədəuyğunluğu əsaslandırılıb. Təhlil olunan terminlərdən müvafiq anlayışları dəqiq ifadə etməyənlər və terminoloji tələblərə cavab verməyənlər üzə çıxarılıb, onların əvəzinə daha dəqiq yeni terminlər təklif olunub. Azərbaycan və ya rus müəlliflərinin əsərlərində fars dili qrammatikasının bir sıra kateqoriyalarından bəhs olunmadığı aşkara çıxarılıb, həmin kateqoriyaları bildirmək üçün

bu dillərin öz imkanları hesabına yaradılan yeni terminlər təklif edilib.

Kitab 3 fəsil, ədəbiyyat siyahısı və əsərə əlavə edilmiş fars dilinə aid morfoloji və sintaktik terminləri, onların Azərbaycan və rus dillərində qarşılıqlarını əhatə edən lüğətdən ibarətdir.

«Fars dili qrammatikasında terminlərin leksik-semantik səciyyəsi» adlı 1-ci fəsildə ümumi terminoloji prinsiplərdən bəhs edilib və fars dilində terminoloji prinsiplərin pozulmasının əsas səbəbləri ümumi şəkildə təhlil edilib. Burada fars dili qrammatikasında termin müxtəlifliyinin yaranmasının əsas səbəblərindən biri kimi, fars filoloqlarının dilə daxil olmuş və möhkəmlənmiş ərəb dilçilik terminlərini sırf fars terminləri ilə əvəz etmək cəhdləri göstərilib. Bu halda terminoloji prinsiplərə çox vaxt riayət edilmədiyinə görə bu cür cəhdlər heç də həmişə özünü doğrulda bilməyib. Məsələn, نام (isim), كار و كنش (fel), نهاد (mübtəda), گزاره (xəbər) kimi fars terminləri اسم (isim), فعل (fel), مبتدا (mübtəda), خبر (xəbər) kimi dildə möhkəmlənmiş ərəb alınmalarını sıxışdırıb çıxara bilməyib. Sadalanan ərəb terminləri Azərbaycan dilçiliyinə də daxil olub, lakin dilimizdə onlar öz sabitliklərini saxlayıb, sinonimlərə malik olmayıblar.

Yaxın Şərqdə internasional statusa malik göstərilən terminlərdən əlavə, bu bölgədə nisbətən dar əhatə dairəsinə malik olan حال , ماضى , متعدى , لازم kimi ərəb terminlərinin də fars dilinin daxili imkanları hesabına əvəzlənməsi cəhdləri (ناگذار , گذشته , کنونی) nəticə verməyib. Bir sıra hallarda isə fars terminləri ərəb dilindən alınmaları sıxışdırıb, çıxara bilib. Məsələn, غير ذى روح , ذى روح kimi ərəb terminləri müasir fars dili qrammatikasında çox nadir hallarda işlənir. Onların əvəzində بیجان و جاندار kimi fars terminləri üstünlük təşkil edir.

Eyni bir anlayışın ifadəsində həm ərəb dilindən alınma, həm də fars dilinin daxili imkanları hesabına yaranmış sinonim termin

birləşmələrindən istifadə olunmasına baxmayaraq, əlavə olaraq, onların tərkib hissələrinin qarışıq işlənməsi nəticəsində yaranan hibrid terminlərin istifadəsi də termin sinonimliyinin genişlənməsinə səbəb olur. Buna misal olaraq, sual əvəzliyi mənasında ərəb dilindən alınma olan ضمير استفهام termin birləşməsinin birinci hissəsini təşkil edən ضمير (əvəzlik) və fars sözlərindən yaranmış پرسشی termin birləşməsinin ikinci hissəsini təşkil edən پرسشی (sual) sözlərinin birləşməsi nəticəsində yaranan ضمير پرسشی terminini göstərmək olar.

Fars dilçiliyində qərb dillərindən alınma terminlər çox az hallarda işlənir və yalnız qərb yönümlü müəlliflərin istifadə etdikləri bu cür (گرامر , مورفولوژی və فلکسیون) və onların vasitəsi ilə yaranan hibrid terminlər (فلکسیون داخل کلمات , فلکسیون درونی), ümumiyyətlə, fars dili üçün xarakterik hesab edilə bilməz.

Rus dilində Qərb dillərindən alınmalar nisbətən geniş istifadə olunur. Bu cür terminlərdən - «императив», «перфект», «претерит», «имперфект», «плюсквамперфект» və s. misal çəkmək olar. Bu anlayışları dəqiq əhatə edən rus mənşəli terminlər mövcuddur («повелительное наклонение», «прошедшее время», «простое прошедшее время», «прошедшее длительное время», «давнопрошедшее время»).

Bir sıra hallarda termin müxtəlifliyinin yaranmasına səbəb ərəb dilində olan sinonim terminlərdən istifadə edilməsidir. Bəzən həmin terminlər eyni kökə malik olur. Məsələn, جمع صحيح , جمع مصحح (düzgün cəm) və s. Bunlardan başqa ərəb dilindən müxtəlif köklü sinonim alınmalar da müşahidə olunur: زمان حاضر , زمان حال (indiki zaman), جمله فضيه , جمله (cümlə) və s.

Ərəb dilindən alınma olan sinonim terminlərin bir qisminə bu hadisəyə səbəb anlayışların izahına müxtəlif tərəfdən yanaşılmasıdır. Məsələn, اسم جنس - اسم عام (ümumi isim), صفت مطلق - صفت عادی (uzaq keçmiş zaman), صفت ثابته - صفت ثابت (adi dərəcə), ماضى بعيد - ماضى مقدم (uzaq keçmiş zaman).

Fars terminlərinin rus dilində qarşılıqlarının gətirilməsində də eyni hala təsadüf olunur: «прошедшее-настоящее время», «прошедшее длительное время» - «прошедшее многократное время», «давнопрошедшее время» - «преждепрошедшее время».

Müəyyən kateqoriyaları ifadə edən terminlərin sinonimlərə malik olması (fars dilində: *طريقه - صيغه - وجه* ; rus dilində: «наклонение» - «форма»; Azərbaycan dilində: «şəkil» - «forma») onların vasitəsilə yaranan və müvafiq kateqoriyalara aid olan növlərin ifadəsində də termin müxtəlifliyi yaradır. Buna görə hər bir fərqli kateqoriyaya müvafiq terminlər aid edilərək, istifadə olunmalıdır.

Terminlərin lakonikliyi prinsipi də bir sıra hallarda gözlənilmir. Məsələn, fars dilində *اجزاء درجه دوم جمله, جمله یک کلمه ای* kimi terminlərin əvəzinə, müvafiq olaraq, *اجزاء فرعی, جمله واژه ای*, *جمله-دән* istifadə etmək daha düzgün olardı.

Kitabın 2-ci və 3-cü fəsillərində fars dilində morfologiya və sintaksis bəhsinə aid olan terminlərin hər biri ayrılıqda araşdırılıb, bu sahədə yol verilən nöqsanların aradan qaldırılması yollarını göstərməyə və hər bir anlayışın ifadəsində mövcud terminlərdən hansının istifadəsinin məqsədəuyğun olmasını müəyyənləşdirməyə cəhd göstərilib.

«Morfoloji terminlər» adlı 2-ci fəsildə fars dili qrammatikasında bu sahəyə aid terminlər nitq hissələri üzrə qruplaşdırılaraq, araşdırılıb. «İsim» bəhsində terminlər ismin quruluşca, mənaca növləri, kəmiyyət, cins, hal kateqoriyaları üzrə qruplaşdırılaraq təhlil edilib. Sifətlərə aid terminlər quruluş və mənaca növlər, eləcə də dərəcələr üzrə bölgüdə nəzərdən keçirilib. Saydan sonra əvəzlilərə aid terminlər bu nitq hissəsinin mənaca növləri və şəxs kateqoriyası üzrə qruplarda təhlil edilib. Felə aid terminlərin təhlili quruluşca və mənaca növlərə, şəkillərə və zamanlara görə bölgülərdə verilib. Fəslin

sonunda köməkçi nitq hissələrinə - qoşma, bağlayıcı, nida, modal sözlər və ədata aid terminlər araşdırılıb.

«Sintaktik terminlər» adlı 3-cü fəsildə ilk olaraq söz birləşməsinə aid, ardından isə cümlə üzvləri və cümlənin növlərini ifadə edən terminlər nəzərdən keçirilib.

Kitabın sonunda verilən tədqiqatın gedişində irəli sürülən müddəa və təkliflər əsasında tərtib edilmiş və 200 qrammatik anlayışın terminoloji ifadəsini əhatə edən lüğətə fars dilinə aid morfoloji və sintaktik terminlər, onların Azərbaycan və rus dillərində qarşılıqları daxil edilib. Lüğətdə terminoloji nöqsanlar olan hallarda ilk növbədə aparılan tədqiqat nəticəsində mövcud tələblərə cavab verməsi müəyyənləşdirilmiş terminlər göstərilib. Eyni anlayışın ifadəsində rast gəlinən, lakin nöqsanlı olması səbəbilə istifadəsinin məqsədəuyğun hesab edilmədiyi terminlər isə mötərizədə verilib.

Eyni zamanda müəllif tərəfindən təklif edilən yeni terminlər, həmçinin morfoloji və sintaktik quruluşları mövcud tələblərə uyğunlaşdırılan yeni konstruksiyalı terminlər * (ulduz) işarəsi ilə qeyd edilib.

ELMİRA ƏLİBƏYLİ

Elmira Əlibəyli 1974-cü ildə «Müasir fars dili tabeli mürəkkəb cümlələrində qeyri-müstəqil üzvlər» mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə edib. Dissertasiya giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir. Dissertant girişdə tədqiq etdiyi mövzunun aktuallığını, tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələrini, elmi yeniliyini, metodologiyasını, nəzəri və praktiki əhəmiyyətini göstərir. Dissertasiyanın birinci fəslində tabeli mürəkkəb cümlələrdə tabelik əlaqəsinə həsr olunub. Burada ilk növbədə rus dilinin tarixi inkişaf prosesi izlənərək, məsələyə münasibət izlənilir, daha sonra Azərbaycan, özbək və fars dillərində mürəkkəb cümlənin mahiyyəti konsepsiyası nəzərdən keçirilir. Fars dilində tabeli mürəkkəb cümlələr Əhməd Şəfainin «Müasir fars dilində tabeli mürəkkəb cümlələr» adlı doktorluq dissertasiyası əsasında izlənilir. Fəslin ikinci bölümündə tabelik və tabelsizlik anlayışlarının mahiyyəti, onların qarşılıqlı əlaqəsi, ümumi və fərqli cəhətləri izah edilir. Fəslin üçüncü bölümündə tabeli mürəkkəb cümlələrlə bağlı əsas məsələlərdən biri – onların komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsi məsələsi qısa şəkildə işıqlandırılır. Dissertasiyanın mövzusunə uyğun olaraq, dissertantı ilk növbədə qrammatik əlaqə maraqlandırır. Bu aspektdə bir tərəfdən diqqəti tabelik əlaqəsinin qrammatik əlaməti, digər tərəfdən budaq cümlənin baş cümləyə münasibətdə yerinə yetirdiyi funksiya cəlb edir. Müəllif bu funksiyanın son 140 il ərzində rus dilçiliyində tabeli mürəkkəb cümlələrin təsnifat meyarı olduğunu qeyd edir.

Dissertasiyanın ikinci fəslində müasir fars dili tabeli mürəkkəb cümlələrində qeyri-müstəqil üzvlər araşdırılır. Fəslin əvvəlində tabelik əlaqəsinin qrammatik əlamətlərinin tarixi şərhə verilir, qədim dövrdən bu qrammatik əlamətlərin ifadə vasitələrindən bəhs edilir. Sonra əsas məsələyə – tabelik əlaqəsinin əsas qrammatik əlaməti olan qeyri-müstəqil üzvlərə müraciət edən dissertant əvəzliliklər və

adlıq tipli başqa sözlərdən ibarət bu qrammatik vasitənin komponentlər arasında sıx tabelik əlaqəsi yaratmasını göstərir. Bu bölümün sonunda güclü ekspressiv vasitə olan intonasiyadan bəhs edilir və onun da tabelik əlaqəsinin xüsusi vacib əlaməti olduğu qeyd edilir. Fəslin sonrakı bölümündə qeyri-müstəqil üzvlərin səciyyələndirilməsi aparılır. Bu anlayışın müxtəlif dillərə aid fərqli mənbələrdə müxtəlif terminlərlə ifadə olunması qeyd edilir. Farsdilli ədəbiyyatdan kifayət qədər nümunələri təhlil edən dissertant bir yandan morfoloji kateqoriya, digər yandansa sintetik xüsusiyyətlərə uyğun olaraq, qeyri-müstəqil üzvləri əvəzlik tipli və adlıq tipli növlərinə ayırır və daha sonra onların əsas xüsusiyyətlərini səciyyələndirir.

Üçüncü fəsildə sintetik tipli tabeli mürəkkəb cümlələrdə qeyri-müstəqil üzvlərin rolu nəzərdən keçirilir. Dissertant ilk olaraq müqayisəli şəkildə tabeli mürəkkəb cümlələrin həm analitik, həm də sintetik tiplərinə qısa nəzər salır. Burada analitik tipli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlənin ayrı-ayrılıqda işlənməsi, onların arasındakı tabelik əlaqəsinin isə yalnız sadə və mürəkkəb bağlayıcılarla ifadə olunması, sintetik tipli tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə, bir qayda olaraq, baş cümlənin əvvəldə gəlməsi və tərkibində qeyri-müstəqil üzvə malik olması, budaq cümlənin isə sonra gəlməsi qeyd edilir.

Dissertant sonra fars dilində sintetik tipli tabeli mürəkkəb cümlələrin xüsusiyyətlərini qeyd edir. Müəllif bu fəsildə tabeli mürəkkəb cümlələrin təyin, tamamlıq, mübtəda, xəbər, zaman, məkan, səbəb, məqsəd, nəticə, şərt və s. budaq cümlə növlərinin sintetik tiplərini ayrı-ayrılıqda araşdırır. Dissertant müasir fars dilində güzəşt və müqayisə budaq cümlə növlərinin sintetik tiplərinin olmadığını qeyd edir. Bu da həmin cümlələrdə adətən qoşa bağlayıcıların işlənməsi və qeyri-müstəqil üzvlərə ehtiyacın onlarda aradan qalxması ilə izah edilir.

Dissertant sonda tədqiqat zamanı əldə etdiyi nəticələri ümumiləşdirərək diqqətə çatdırır.

GÜNAY VERDİYEVA (CƏFƏROVA)

Günay Verdiyeva (Cəfərova) 2000-ci ildən Şərqsünaslıq İnstitutunda çalışır. 2007-ci ildə «Fars dilinin söz yaradıcılığında ərəb məsdərlərinin rolu (I və II bab məsdərlərinin modeli üzrə)» mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə edib.

Günay Verdiyevanın rus dilində yazdığı dissertasiya («Роль арабских масдаров в словообразовании персидского языка» (по моделям I и II породы) fars dilinin leksikasında geniş yer tutan ərəb alınma sözlərinin (I və II bab məsdərlərinin modeli üzrə) fars dilinə nüfuz etməsi yolları və onların bu dilin söz yaradıcılığında oynadığı rola həsr olunub.

Müəllif əsərdə qarşısına I və II bab ərəb məsdərlərinin fars dilinin söz yaradıcılığında rolu və işlənmə dərəcəsini, ərəb məsdərləri ilə fars söz yaradıcılığı elementlərinin yaratdığı yeni sözlərin tipini müəyyən etmək, ərəb məsdərlərinin fars dilinin leksik vahidləri kimi işlənməsinin xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmək məqsədi qo-yaraq:

1) *Fars dilinin leksikasında müstəqil şəkildə iştirak edən I və II bab ərəb məsdərlərini aşkara çıxarıb;*

2) *I və II bab ərəb məsdərlərinin fars dilində düzlətmə sözlərin yaradılmasında iştirakını izləyib;*

3) *I və II bab ərəb məsdərləri ilə birgə düzəltmə sözlər yaradan fars affikslərini müəyyən edib;*

4) *Fars dilinin söz yaradıcılığının affiksasiya, yarımaffiksasiya və söz birləşməsi kimi əsas üsullarını nəzərdən keçirərək onların tam xarakteristikasını verib;*

5) *Ərəb məsdərləri ilə fars yarımaffikslərinin yaratdığı yarımaffiksli adları müəyyən edib;*

6) *I və II bab ərəb məsdərləri ilə fars köməkçi feillərinin yaratdığı mürəkkəb sözləri və mürəkkəb feil konstruksiyalarını müəyyən edib;*

7) *Azərbaycan dilinin leksikasında istifadə edilən «I və II bab ərəb məsdərləri + fars elementi» sxemi üzrə yaranan ərəb-fars hibridlərini üzə çıxarıb.*

Əsər giriş, üç fəsil, nəticə, iki əlavə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Girişdə mövzunun aktuallığı, tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, metodologiyası, habelə nəzəri və praktiki əhəmiyyəti haqqında məlumat verilib. Dissertasiya fars dilində ərəb alınmaları mövzusunun öyrənilməsinə həsr olunan bir sıra fars, Azərbaycan, rus və Qərb şərqşünaslarının əsərləri fonunda tədqiq olunub.

Dissertasiyada ilk dəfə olaraq fars dili leksikasında ən geniş yayılmış alınmalar qrupu olan məsdərlər, konkret olaraq, I və II bab ərəb məsdərləri barəsində sistemli və tam təsəvvür yaradılıb və onlar fars dilinin söz yaradıcılığının üsulları aspektində nəzərdən keçirilib.

Dissertasiyanın «I və II bab ərəb məsdərləri fars dilinin leksik vahidləri kimi» adlı birinci fəslində ərəb dilindən alınma sözlər ümumi şəkildə təhlil olunub, sonra isə I və II bab ərəb məsdərlərinin ərəb dilində mövcud olan linqvistik modellər və eləcə də onlardan fars dilində «vətəndaşlıq hüququ» kəsb etmiş modelləri araşdırılıb. Bundan əlavə, burada həmin sözlərin cümlədə işlənməsinə dair illüstrativ material da verilib.

İkinci fəsildə fars dilinin söz yaradıcılığının əsas üsullarından sayılan affiksasiya üsulu haqqında məlumat öz əksini tapıb. Həmçinin burada fars dilinin ən fəal affiksləri və eləcə də I və II bab ərəb məsdərlərinin köməyi ilə düzələn ərəb-fars hibrid sözlərinin siyahısı verilib və müvafiq linqvistik təhlil aparılıb.

Üçüncü fəsil I və II bab ərəb məsdərlərinin fars dilinin mürəkkəb sözlərinin yaradılmasında iştirakına həsr olunub. Burada ərəb məsdərlərinin fars dilində mürəkkəb sözlərin əmələ gətirilməsində bir komponent kimi iştirakı şərh edilib. Fəslin birinci bölməsində ərəb məsdərləri və fars yarımaffikslərinin köməyi ilə düzələn sözlər, ikinci hissədə ərəb məsdərləri və müstəqil fars sözünün köməyi ilə düzələn sözlər araşdırmaya cəlb edilib. Fəslin üçüncü bölməsində ərəb məsdərləri fars dilinin mürəkkəb-düzəltmə söz birləşmələrinin tərkib hissəsi olduğu faktlar fonunda tədqiq edilib. Dördüncü bölmə ərəb məsdərləri və fars köməkçi felindən düzələn mürəkkəb feillərin araşdırılmasına həsr olunub.

Apardığı tədqiqat nəticəsində müəllif aşağıdakı nəticələrə gəlib:

1) *Ərəb alınmaları fars dilinin söz yaradıcılığında əhəmiyyətli yer tutur. Ərəb sözləri fars dilinin lüğət tərkibində bu dilin öz sözləri ilə yanaşı istifadə olunur. Bununla yanaşı, fars dilində ərəb mənşəli sözlərin fars ekvivalentlərini sıxışdırıb çıxarması və ya ikinci plana atması faktları mövcuddur.*

2) *Bütövlükdə fars dilində ərəb alınmaları məsələsinə öncə bir sıra əsərlərdə toxunulsa da, ərəb məsdərlərinin fars dilinin söz yaradıcılığında rolu və iştirakına dair xüsusi tədqiqat olmamışdı.*

3) *Ərəb məsdərləri fars dilində ərəb alınmalarının əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir.*

4) *Fars dilinin leksikasına daxil olan həm I, həm də II bab ərəb məsdərləri burada müstəqil leksik vahid kimi fəaliyyət göstərir. Bununla yanaşı, onların bir çoxu fars dilinin söz yaradıcılığında iştirak edərək, onun lüğət tərkibini yeni ərəb-fars mənşəli sözlərlə zənginləşdirib.*

5) *Ərəb dilinin qrammatikasında mövcud olan I babın 47 modelindən (B.Qrandeyə görə) 25-i fars dilinə keçib.*

6) *Həm I, həm II bab ərəb məsdərləri fars dilinin leksikasına keçərkən müəyyən semantik dəyişikliklərə uğrayaraq yeni məna çalarları qazanır və «doğma» mənalarından müəyyən hissəsini itirirlər.*

Dissertasiyaya iki əlavə də daxildir. Onlardan birincisində I və II bab ərəb məsdərləri və fars affiksi və ya yarımaffiksinin, yaxud müstəqil sözlərin köməyi ilə düzələn ərəb-fars hibrid sözlərinin siyahısı verilib. İkinci əlavədə isə Azərbaycan dilində işlənən bu qəbil sözlərdən nümunələr gətirilib. Yekun olaraq bir daha qeyd olunmalıdır ki, fars dilində işlənən ərəb alınmaları, xüsusən də I və II bab ərəb məsdər modelləri fars dilinin leksikoqrafiyasına daxil olduqdan sonra orada bir növ seyrçi rolunda çıxış etməyib, əksinə, bu dilin zənginləşməsinə güclü təkan verib. Dissertasiyanı məhz bu zənginləşməni, bu inkişafı əhatəli əks etdirən ilkin araşdırma hesab etmək olar.

MÜNDƏRİCAT

Şərqsünaslıq İnstitutunda fars dilinin tədqiqi tarixi	3
Həsən Zərinəzadə.....	8
Cəmilə Sadıqova	11
Təyyibə Ələsgərova.....	24
Şəfəq Əlibəyli	32
Vüqar Məmmədov	44
Elmira Əlibəyli	49
Günay Verdiyeva (Cəfərova).....	51

Vüqar İnkılab ođlu Məmmədov

**ŞƏRQŞÜNASLIQ İNSTİTUTUNDA
FARS DİLÇİLİYİ**

Çapa imzalanmışdır: 18.11.2013

Kağız formatı: 60x84x1/16

Həcmi: 3,5 ç.v.

Sifariş: 56

Sayı: 500

Kitab “Bakı Çap Evi”nin mətbəəsində
hazır diopozitivlərdən istifadə olunmaqla
ofset üsulu ilə çap edilmişdir.